

Elah-Gabal
Pappiskeisarin jumala

Mikko Mäkelä
Pro gradu -tutkielma
Latinan kieli ja Rooman kirjallisuus
Humanistinen tiedekunta
Helsingin Yliopisto
Toukokuu 202

Tiedekunta – Fakultet – Faculty Humanistinen tiedekunta		Koulutusohjelma – Utbildningsprogram – Degree Programme Kielten maisteriohjelma	
Opintosuunta – Studieriktning – Study Track Antiikin kielet ja kirjallisuus			
Tekijä – Författare – Author Mikko Mäkelä			
Työn nimi – Arbetets titel – Title Elah-Gabal – Pappiskeisarin jumala			
Työn laji – Arbetets art – Level pro gradu -tutkielma	Aika – Datum – Month and year toukokuu 2020	Sivumäärä – Sidoantal – Number of pages 41	
<p>Tiivistelmä – Referat – Abstract</p> <p>Roomaa vuosina 218–222 hallinneen keisari Heliogabaluksen palvoma jumala, Elah-Gabal, on jäänyt tutkimuksessa vähäiselle huomiolla. Vaikka itse keisarista on kirjoitettu useampikin tutkimus, Elah-Gabaliin suhtaudutaan niissä ikään kuin itsestään selvänä taustahahmona. Tässä pro gradu -tutkielmassa tavoitteenani on selvittää, mitä voimme tietää kyseisestä jumalasta.</p> <p>Työssä käyn läpi kirjallisen ja arkeologisen materiaalin, joka Elah-Gabalista on saatavilla. Kussakin luvussa esittelen lähteet, arvioin tutkimuskirjallisuuden esittämiä huomioita ja lopuksi esitän omat tulkintani materiaalista kaihtamatta pitkällekkään meneviä johtopäätöksiä. Koska visuaalinen puoli on useamman käsiteltävän osa-alueen kannalta oleellista, työni on varustettu runsaalla kuva-aineistolla.</p> <p>Varmuudella voidaan sanoa, että syyrialaisen Emesan kaupungin paikallisjumala Elah-Gabal oli antiikin kreikkalais-roomalaisen ja lähi-itäläisen jumalmaailman jumalista poiketen persoonaton hahmo. Jumala oli ilmeisesti alkujaan vuorten jumaluus, mutta hänet samaistettiin myöhemmin aurinkoon. Jumala liitettiin pyhään kiveen, johon palvontamenot kohdistuivat. Huolimatta siitä, että Elah-Gabal nostettiin valtakunnan pääjumaluudeksi keisari Heliogabaluksen aikana, ei kultti koskaan saavuttanut mainittavaa suosiota Emesan ulkopuolella. Ensimmäiset varmat tiedot jumalan palvonnasta ovat 100-luvun jaa. puolivälistä ja viimeiset 200-luvun puolivälistä. 300-luvulla kultti oli ilmeisesti jo sammunut. Elah-Gabal saattoi tosin olla myöhäisantiikissa suosioon nousseen Sol Invictuksen suora esikuva, mutta tästä ei valitettavasti ole selvyyttä.</p> <p>Lopputulos jää valitettavasti sängen laihaksi, sillä työni osoittaa, että Elah-Gabalista saatava tieto on todella niukkaa ja monelta osin epäluotettavaa. Kuitenkin aineiston käsittely tarjoaa monia mielenkiintoisia näköaloja ja aiemmalta tutkimukselta huomaamatta jääneitä yhteyksiä asioiden välillä.</p>			
Avainsanat – Nyckelord – Keywords antiikki, Elagabalus, Elah-Gabal, Heliogabalus, jumalat, uskonnot			
Säilytyspaikka – Förvaringställe – Where deposited Humanistinen tiedekunta, Antiikin kielet ja kulttuurit			
Muita tietoja – Övriga uppgifter – Additional information			

Sisällys

	sivu
1 Johdanto	3
1.1 Yleistä	3
1.2 Antiikin lähteet	4
1.3 Tutkimusmenetelmät	5
2 Keisari Heliogabalus	7
3 Elah-Gabal	10
3.1 Elah-Gabal ja tämän palvonnan historia	10
3.2 Elah-Gabalin kivi	12
3.3 Rituaalit	16
3.4 Yhteydet muihin jumaliin	18
3.5 Elah-Gabalin nostaminen Rooman ylimmäksi jumalaksi	20
4 Elah-Gabalin temppelit	21
4.1 Emesan temppeli	21
4.2 Altavan ja Faustopolin temppelit	22
4.3 Palatiumin temppeli	23
4.4 Esikaupunkitemppeli	26
4.5 Suunnitelmaksi jäänyt Elah-Gabalin pylväs	26
5 Millaiseksi Elah-Gabal kuvattiin?	28
5.1 Kirjallisuus	28
5.2 Rahat	29
5.3 Kuvataide	32
6 Elah-Gabal ja Sol Invictus	34
7 Yhteenveto	36
Lähteluetelo	

1 Johdanto

1.1 Yleistä

Rooman uskontoja käsittelevässä tutkimuskirjallisuudessa ohitetaan vain lyhyellä maininnalla¹ vuosina 218–222 hallinneen keisari Heliogabaluksen palvoma jumala Elah-Gabal. Tämä esitetään vain kuriositeettina itämaisten uskontojen yhteydessä. Edes Heliogabaluksen elämäkertoissa ei pyritä kootusti esittämään sitä, mitä Elah-Gabalin palvonnasta tiedetään. Esimerkiksi tässä työssä usein viitattu Martijn Icksin *The Crimes of Eliogabalus* ei kertaakaan tarjoa yleisesitystä jumalasta ja tämän kultista, vaikka niistä luonnollisesti kerrotaan kirjassa useasti. Elah-Gabalista kerrotaan perusteellisemmin ainoastaan esiteltäessä Heliogabaluksen hanketta nostaa jumala Rooman pääjumaluudeksi. Muuten Icks ohittaa Elah-Gabalin ikään kuin taustalla olevana itsestäänselvytenä. Samoin tekee Altmayer, vaikka hänen teoksensa *Elagabal: Roms Priesterkaiser und seine Zeit* keskittyy juuri Heliogabaluksen asemaan pappiskeisarina.

Tässä työssä pyrin kokoamaan kaiken, mitä tiedetään Elah-Gabalin kultista, siihen liittyvistä rituaaleista ja kulttipaikoista, millainen Elah-Gabal oli, mitä ominaisuuksia häneen liitettiin ja minkälainen oli hänen ”persoonansa”. Koska Elah-Gabal kietoutuu erottamattomasti keisari Heliogabalukseen, luvussa 2 käsittelen hallitsijan historian pääpiirteet mahdollisimman tiiviisti. Luvussa 3 esitän perustiedot Elah-Gabalin kultista ja siihen liittyvistä seikoista. En kuitenkaan käsittele laajasti kysymystä siitä, oliko Elah-Gabal luonteeltaan monoteistinen jumaluus vai polyteistisen jumalmailman ylijumala. Kysymystä on käsitelty tutkimuskirjallisuudessa, joskin laihoihin tuloksiin, eikä minulla ole siihen lisättävää. Luvussa 4 pyrin erittelemään kaiken tiedon Elah-Gabalin temppeleistä ja muista jumalaan liittyvistä rakennelmista. Luku 5 käsittelee sitä, millaiseksi Elah-Gabal kuvataan kirjallisessa, numismaattisessa ja kuvataiteellisessa lähdemateriaalissa. Luvussa 6 pohdin Elah-Gabalin ja myöhäisantiikissa valtion suojelusjumalaksi kohotetun Sol Invictuksen suhdetta ja sitä mahdollisuutta, että kyseessä on yksi ja sama jumala, eikä vain näiden samaistaminen keskenään. Johtopäätökset esitän yhteenvedossa.

Tämän työn intensiivisimmän kirjoitusvaiheen kohdalle sattunut koronavirusepidemia sulki kirjastot, joten usein jouduin turvautumaan lähdeoteeseen, joka oli saatavilla, sen kirjan sijaan, jonka olisin halunnut. Samasta syystä jouduin jättämään pois joidenkin oheistietojen läpikäymisen. Uskon kuitenkin, ettei tästä ole aiheutunut mitään oleellisia puutteita aiheen käsittelyyn.

¹ Esim. Hänninen – Kahlos – Lehtonen 2012, 285–286. Rives 2007, 65–66.

1.2 Antiikin lähteet

Heliogabaluksen aikakautta kuvaa kolme antiikin lähdettä: Dion Kassioksen *Rooman Historia*, Herodianoksen *Historia Marcus Aureliuksesta alkaen* ja myöhäisantiikkiseen *Historia Augusta*an sisältyvä Heliogabalus-elämäkerta.

Näistä varhaisin on noin vuosina 155–235 eläneiden² Dion Kassioksen *Rooman historian* viidenteen kirjaan sisältyvä Heliogabaluksen ajan kuvaus. Kirjoittaja oli keisarin aikalainen. Valitettavasti Dion keskittyy keisarin sukupuolielämää³ ja hovin juonitteluja⁴ koskevien juorujen tarjoamiseen. Elah-Gabaliin liittyvät maininnat ovat hyvin niukkoja.

Toinen keisarin aikalainen, noin vuosina 180–255 elänyt⁵ Herodianos suosii dramaattista tyyliä ja jättää usein pois tarkat yksityiskohdat. Monesti hän seuraa Dion Kassioksen historiateosta.⁶ Herodianos kuitenkin tarjoaa Elah-Gabalin palvonnasta tämän työn kannalta tärkeitä yksityiskohtia, joita muut auktorit eivät kerro. Tämä selittynee ehkä osin sillä, että Herodianos oli Heliogabaluksen tapaan syyrialainen⁷ ja kenties siksi kiinnostunut syyrialaisen kultin kuvaamisesta. Herodianoksen vahvuutena on jokseenkin kriittinen suhtautumistapa kuvaamaansa asiaan. Hän esimerkiksi arvelee, että ihmiset näkivät Elah-Gabalin kiven pinnassa auringon kuvan, koska sen halusivatkin nähdä (ks. luku 3.2).⁸

Historia Augusta-nimiseen keisarien elämäkertakokoelmaan sisältyvä *Vita Antonini Heliogabali*-elämäkerta on lähteistä ongelmallisin. *Historia Augustan* elämäkerrat kulkevat kuuden eri tekijän nimissä. 1800-luvun lopulta lähtien nämä attribuoinnit on kyseenalaistettu ja on esitetty erilaisia teorioita kirjoittajien määrästä, henkilöllisyyksistä ja elinajoista⁹, mutta mitään ole pystytty osoittamaan varmasti¹⁰. Selvää kuitenkin on, että *Historia Augusta* sisältää runsaasti väärennettyjä dokumentteja ja myöhempiä lisäyksiä¹¹ sekä joiltain osin kokonaan keksittyä materiaalia.¹² Tämän työn kannalta tärkeä Heliogabalus-elämäkerta kulkee Aelius Lampridiuksen nimissä. Tärkein häntä koskeva tietolähde on Heliogabalus-elämäkerran luku 35, jossa kirjoittaja puhuttelee Konstantinus

² Castrén – Pietilä-Castrén 2006, 130.

³ Esim. Cass. Dio 80,13,2; 80,133,4. Dion kertoo miten agentit etsivät paheellisia miehiä keisarin haluja tyydyttämään. Vrt. *Historia Augustan* vastaava kohta alaviitteessä 16.

⁴ Esim. Cass. Dio 80,15,2. Dion kertoo miten vaununajaja Hierocles pääsi keisarin suosioon ja sai vaikutusvaltaa.

⁵ Castrén – Pietilä-Castrén 2006, 212.

⁶ Icks. 2011, 6.

⁷ Castrén – Pietilä-Castrén 2006, 212.

⁸ Herodian 5.3.5.

⁹ Esim. Syme 1971, 19–20.

¹⁰ Syme 1968, 211.

¹¹ Magie 1953, xxxiii.

¹² Syme 1971, 87. Syme arvioi, että keisari Tacituksen elämäkertaan sisältyy vain 4–7 % faktatietoa.

Suurta ja kertoo aikomuksestaan ulottaa teoksensa aina Liciniuksen kukistumiseen asti, eli vuoteen 324. Lampridiuksen kirjallinen ura siis ajoittuisi 300-luvun alkuun. Vaikka Heliogabalus-elämäkerta perustuu pitkälti Dion Kassiuksen ja Herodianoksen töihin,¹³ se tarjoaa myös niistä riippumattomia tietoja. On esitetty, että ne olisivat peräisin Ammianus Marcellinuksen *Res Gestaen* kadonneesta alkuosasta.¹⁴ Tämä tarkoittaisi, että *Vita Antonini Heliogabalin* kirjoittaja ei ole Konstantinus Suuren aikalainen, sillä Ammianus Marcelluksen teos on kirjoitettu aikaisintaan 370-luvulla.¹⁵ Ammianus oli Herodianoksen tapaan syyrialainen, joten hänkin saattoi siksi olla kiinnostunut Heliogabaluksen syyrialaisesta kultista. Kuten Dion ja Herodianos, myös *Historia Augusta* keskittyy kuvaamaan keisarin seksielämää¹⁶ ja muita hullutuksia¹⁷. Elah-Gabalin palvontaa koskevat tiedot ovat ilmeisen liioiteltuja tai jopa keksittyjä. Herodianokselle ominaista kriittisyyttä jää kaipaamaan *Historia Augustaa* lukiessa.

Vaikka jotkut myöhäisantiikkiset historioitsijat, kuten Eutropius ja Zosimos, käsittelevät Heliogabalusta, heidän mainintansa jäävät niin ylimalkaisiksi ettei niistä ole apua tässä työssä.¹⁸ Muut antiikin auktorit, kuten Avienus ja Hieronymus, antavat satunnaisia pikkutietoja. Kun viitataan työssäni Heliogabalusta käsitteleviin antiikin lähteisiin, tarkoitan vain *Historia Augustaa* ja Dion ja Herodianoksen töitä.

Jätän myös piirtokirjoitusaineiston käsittelyn pääosin työn ulkopuolelle, sillä se ei tarjoa harvoja poikkeuksia lukuun ottamatta oleellisia lisätietoja.

1.3. Tutkimusmenetelmät

Tutkimusmenetelmäni on sängen yksinkertainen. Pyrin ensin kokoamaan kaikki tiedot, joita antiikin kirjailijat ja arkeologinen materiaali tarjoaa kustakin aihealueesta. Sen jälkeen analysoin koottuja aineistoja vertailemalla niitä toisiinsa ja muihin antiikin maailmasta tunnettuihin aiheeseen liittyviin seikkoihin. Välillä otan huomioon hyvin kaukaiseltakin vaikuttavia yhteyksiä laajentaakseni

¹³ Icks 2011, 7.

¹⁴ Syme 1968, 134.

¹⁵ Castrén – Pietilä-Castrén 2006, 34.

¹⁶ Hist. Aug. *Heliog.* 8,6-7. Tässä kerrotaan melko tunnettu väite siitä, että keisari etsi kylpylöistä ja muualtakin ”hyvin varustettuja miehiä”, ”bene vasatorum hominum”.

¹⁷ Hist. Aug. *Heliog.* 21,5. Tässä kuvataan miten Heliogabalus ”peitti ruokasalin käännettävistä kattolevyistä pudotetuilla orvokkeilla ja muilla kukilla parasiittinsa niin, että osa heistä tukehtui kuoliaaksi, koska eivät kyenneet pääsemään niiden alta pois”, ”oppressit in tricliniis versatilibus parasitos suos violis et floribus, sic ut animam aliqui efflaverint, cum erepere ad summum non possent.” Kohtaus on Heliogabaluksen hullutuksista kuuluisimpia, epäilemättä Lawrence Alma-Tademan maalauksen ”The Roses of Heliogabalus” ansiosta.

¹⁸ Esim. kaikki, mitä Eutropius kertoo Heliogabaluksesta, on vain: ”Creatus est post hos M. Aurelius Antoninus. Hic Antonini Caracallae filius putabatur, sacerdos autem Heliogabali templi erat. Is cum Romam ingenti et militum et senatus expectatione venisset, probis se omnibus contaminavit. Inpudicissime et obscenissime vixit, biennioque post et octo mensibus tumultu interfectus est militari et cum eo mater Symiasera.” Eutropius 8,22.

tutkimukseni näköpiiriä. Käyn myös läpi aiemman tutkimuksen tarjoamia selityksiä. Lopuksi pyrin esittämään ja perustelemaan oman kantani tai sen puutteen. En kavahda pitkällekkään vietyjä johtopäätöksiä. Mielenkiintoiset mutta aiheen kannalta epäoleelliset tiedot ja huomiot olen sijoittanut alaviitteisiin.

Keisari Heliogabalus sai nimensä jälkimaailmalta palvomansa jumalan mukaan. Kaikki antiikin auktorit käyttävät keisarista ja jumalasta samaa nimeä.¹⁹ Nykyaikainen lähdekirjallisuus on omaksunut tämän tavan. Se aiheuttaa helposti epäselvyyttä ja sekaannuksia. Tässä työssä noudatan suomalaisessa kirjallisuudessa²⁰ käytettyä tapaa viitata jumalaan seemiläisellä Elah-Gabal-nimellä ja keisariin jollain jumalan nimen kreikkalais-roomalaisella muodolla, joka tässä tapauksessa on Heliogabalus. Antiikin lähteiden suorissa lainauksissa kuitenkin käytän jumalasta sitä nimimuotoa, jota niiden kirjoittaja on käyttänyt.

Muutoin en ole noudata tiukasti määriteltyä terminologiaa. Käytän esimerkiksi sanoja ”rituaali”, ”kultti”, ”palvonta”, ”palvontamenot” jne. osin synonyymeina, osin hieman eri asiaa tarkoittavina miettimättä niiden yksityiskohtaisia merkityseroja tai vivahteita. Sama pätee nimityksiin ”aurinko”, ”auringon jumala”, ”aurinkojumala” jne. Mielestäni käyttämieni termien merkitys käy tarpeeksi kattavasti ilmi kulloisestakin asiayhteydestä. Arvelen tekstini olevan lukijaystävällisempi, kun en keskity kokonaisuuden kannalta vähäarvoiseen tiettyjen sanojen spesifiin käyttöön.

¹⁹ Tosin se, mitä muotoa he nimestä käyttävät, vaihtelee. Herodianoksen nimi sekä keisarille että jumalalle on ”Elaiagabalos”, Dion Kassioksella ”Elagabalo”s, *Historia Augustassa* ”Heliogabalus”.

²⁰ Castrén – Pietilä-Castrén 2006, 145. Hänninen – Kahlos – Lehtonen 2012, 285–286.

2 Keisari Heliogabalus²¹

Kuva 1 Heliogabalus kuvattuna hopeadenaarissa.²²

Ei tiedetä tarkkaan, mikä oli Heliogabaluksen syntymävuosi tai millä nimellä hänet tunnettiin ennen kuin hänestä tuli keisari. Hän syntyi joko vuonna 203 tai 204 ja käytti ainakin sukunimeä Bassianus.²³ Hänen kotikaupunkinsa oli Syyrian Emesa (nykyinen Homs, Syyrian 2010-luvun sisällissodan ankarimpien taisteluiden näyttämö). Kaupunki sijaitsi tärkeiden teiden risteyskohdassa: sen läpi kulki pohjois-etelä-suunnassa Aleppon ja Damaskoksen välinen tie ja itä-länsi-suunnassa Palmyran ja satamakaupunki Antaratuksen (nykyinen Tartus) yhdistävä tie. Lisäksi kaupungin läpi kulki Orontes-virta, jota pitkin pääsi ylävirtaan Baalbekiin ja alavirtaan merelle. Heliogabaluksen isän puoleiselle suvulla oli perinnöllisenä virkana paikallisen auringonjumala Elah-Gabalin ylipappeus. Nuori Bassianus peri viran vuonna 216 ja omistautui sen hoitamiseen koko loppuelämänsä ajan.

Heliogabaluksen äiti Julia Soaemia oli keisari Caracallan serkku. Kun Macrinus syrjäytti Caracallan vuonna 217, Heliogabaluksen tukijat nostattivat kapinan vallananastajaa vastaan. He saivat monet puolelleen vetoamalla Heliogabaluksen sukulaisuuteen edellisen hallitsijan kanssa. Lisäksi Heliogabalus oli jo valmiiksi Emesaan sijoitettujen legioonalaisten suosiossa, koska näillä oli tapana osallistua Elah-Gabalin palvontamenoihin. Kapina onnistui ja vuonna 218 hänestä tuli keisari vain 14-vuotiaana. Hän otti nimen Marcus Aurelius Antoninus Augustus.

Heliogabaluksesta kirjoittavat antiikin auktorit painottavat hänen käyttäneen aikansa juhlimiseen ja seksuaaliseen hurjasteluun.²⁴ Tosin arvellaan, että monet näistä kertomuksista perustuvat juoruihin

²¹ Luku perustuu pääasiassa Martijn Icksin kirjassaan *The Crimes of Heliogabalus* esittämiin tietoihin.

²² Tekijän kokoelma. Raha edustaa tyyppiä RIC Elagabal 150. Muotokuva edustaa tavallista realistisempaa mallia; Heliogabaluksen valtakauden rahoissa keisari kuvattiin yleensä tavattoman suurisilmäisenä (vrt. kuva 10).

²³ Icks 2011, 59.

²⁴ Esim. Hist. Aug. *Heliog.* 5,5. Heliogabalus ”piti elämänsä suolana sitä, että vaikuttaisi arvoiselta ja sopivalta herättämään himoa mahdollisimman monissa”, ”eum fructum vitae praecipuum existimans, si dignus atque aptus libidini plurimorum videretur.”

tai ovat täysin perättömiä.²⁵ Tulee kuitenkin huomioida, että Heliogabalus oli vain 14-vuotias jo valmiiksi hemmoteltu lapsi noustessaan valtaistuimelle. Tällaista taustaa vasten hänen edesottamuksensa vaikuttavat ainakin osin uskottavilta. Lähes rajaton valta yhdistettynä teini-ikään tuskin luo tasapainoisia ihmisiä.²⁶ Tulee myös muistaa, että Dion ja Herodianos olivat Heliogabaluksen aikalaisia. Vaikka heidän kertomustensa eivät olisi täysin tosia, ne ainakin kuvaavat väitteitä ja juoruja, joita pidettiin uskottavina. Heliogabalus on joka tapauksessa saanut vähintään yhtä huonon jälkimaineen kuin Caligula ja Nero.

Heliogabaluksen varsinaisista hallitustoimista on hyvin niukasti tietoa. Hänen mainitaan myyneen virkoja,²⁷ aiheuttaneen paheksuntaa kutsumalla senaatin istuntoon äitinsä ja perustamalla erityisen naisten senaatin, Senaculumin, jonka tehtävänä oli määrittellä miten kukin kansalainen sai pukeutua.²⁸ Heliogabaluksen rakennushankkeista tiedetään vain se, että kahden Elah-Gabalille omistetun temppelin pystyttämisen lisäksi hän saattoi loppuun Caracallan kylpylän rakennustyöt ja korjasi tulipalossa vaurioituneen Colosseumin.²⁹ Ilmeisesti hän rakensi Elah-Gabalille myös pienemmän ”esikaupunkitemppelin” (Temppeleistä lisää luvussa 4)

Heliogabaluksen valtakausi osui rauhalliseen ajanjaksoon. Hänellä ei ollut tarvetta keskittää kaikkea huomiotaan ja valtakunnan resursseja sotimiseen, toisin kuin kaukaisen sukulaisensa Caracallan tai seuraajaansa Aleksanteri Severuksen. Vaikka Heliogabaluksen jälkimaine on huono, antiikin auktorit eivät syytä häntä valtakunnan kannalta huonoista hallitustoimista, vaan keskittävät kritiikkinsä hänen politiikkaansa nimittämällä virkoihin huonomaineisia ihmisiä.³⁰ Lähteiden vaikeneminen muista ongelmista voitaneen tulkita niin, että hänen hallintonsa oli vakaa huolimatta epäsovinnaisista virkanimityksistä. Heliogabaluksen rahoissaan julistama TEMPORUM FELICITAS (kuva 2) ei ollut vain propagandaa. Hänen siis oli mahdollista viettää yleistä elämää. Hänen oli myös mahdollista laittaa vireille suuri uskonnollinen muutossyritys. Vaikka tämä voi tuntua itsestäänselvyyksien toteamiselta, mielestäni keisarin hallintokaudelle osuneita suotuisia olosuhteita ei huomioida tarpeeksi, tai lainkaan, tutkimuskirjallisuudessa. Ne kuitenkin muodostivat sen taustan, joka mahdollisti sekä ylellisen elämän että uskonnolliset muutokset, joista jälkimaailma keisarin muistaa.³¹

²⁵ Icks 2011, 6–7.

²⁶ Sallittakoon tällainen kyökkipsykologia.

²⁷ Hist. Aug. *Heliog.* 6,1–2.

²⁸ Hist. Aug. *Heliog.* 4,1–4.

²⁹ Hist. Aug. *Heliog.* 17,8–9.

³⁰ Icks 2011, 12.

³¹ Jälleen kyökkipsykologian hengessä voi spekuloida, että valtakunnan tilan ollessa hyvä Heliogabaluksella ei ollut mitään syytä, joka olisi pakottanut motivoitumaan imperiumin hallinnon hoitamisesta.

Kuva 2. Felicitas kuvattuna Heliogabaluksen denaarissa.³²

Heliogabalukselta muistetaan ennen kaikkea hänen hankkeensa nostaa Elah-Gabal Rooman valtakunnan ylimmäksi jumalaksi. On epäselvää, oliko tavoitteena monoteistinen uskonto, vai ainoastaan Juppiterin syrjäyttäminen ylijumalan paikalta. Lähteet eivät ole selkeitä ja asiasta laajimmin kertova *Historia Augusta* on ristiriitainen jopa itsensä kanssa antaen toisaalta ymmärtää, että keisari tähtäsi yksijumaliseen valtioon kokoamalla kaikki pyhät esineet Elah-Gabalin Rooman temppeliin,³³ toisaalta, että Elah-Gabal olisi vain muita korkeampi jumaluus.³⁴ Raha-aineisto ainakin todistaa monoteismia vastaan, sillä keisarin kolikoissa esiintyy monia perinteisiä jumalia mm. Mars³⁵, Juppiter³⁶ ja Venus³⁷. Myös lukuisat abstraktimmat jumalhahmot kansoittavat hänen rahojaan, mm. Fortuna³⁸, Pietas³⁹ ja Felicitas⁴⁰ Luvussa 3.5 kerron pääpiirteet tästä hankalasta aiheesta, josta ei ole tutkijoiden keskuudessa minkäänlaista yksimielisyyttä.⁴¹

Lopulta Heliogabaluksen hillittömään yksityiselämään kyllästynyt armeija pakotti hänet ottamaan serkkunsa Aleksanteri Severuksen kanssahallitsijaksi. Aleksanteri sai pian sotilaiden suosion, minkä takia Heliogabalus yritti murhauttaa hänet. Hanke päättyi kuitenkin Heliogabaluksen omaksi kohtaloksi, sillä kuultuaan murhayrityksestä vihastuneet pretoriaanit surmasivat hänet. Hän kuoli 13.3.222 vain 18-vuotiaana. Senaatti langetti hänelle *damnatio memoriae*.

³² Tekijän kokoelma. Raha edustaa tyyppiä RIC Elagabal 150.

³³ Hist. Aug. *Heliog.* 3,4. "Heliogabalum in Palatino monte iuxta aedes imperatorias consecravit eique templum fecit, studens et Matris typum et Vestae ignem et Palladium et ancilia et omnia Romanis veneranda in illud transferre templum et id agens, ne quis Romae deus nisi Heliogabalus coleretur."

³⁴ Hist. Aug. *Heliog.* 7,4. "omnes sane deos sui dei ministros esse aiebat, cum alios eius cubicularios appellaret, alios servos, alios diversarum rerum ministros."

³⁵ RIC IV.2 Elagabalus 119.

³⁶ RIC IV.2 Elagabalus 89–92.

³⁷ RIC IV.2 Elagabalus 240–243.

³⁸ RIC IV.2 Elagabalus 81–84.

³⁹ RIC IV.2 Elagabalus 126.

⁴⁰ RIC IV.2 Elagabalus 148–150.

⁴¹ Icks 2011, 72–80. Kirjailija esittää useita omia ja muiden näkemyksiä Heliogabaluksen uskonnollisesta uudistuksesta pääsemättä merkittäviin johtopäätöksiin.

3 Elah-Gabal

3.1 Elah-Gabal ja tämän palvonnan historia

Elah-Gabal oli Emesassa palvottu paikallinen jumaluus. Nimen on tulkittu tarkoittavan ”Vuori-Jumalaa”.⁴² Nimestä tunnetaan useita erilaisia kreikkalais-roomalaisia muotoja: Helagabalus, Aelaiogabalus, Heliogabalus, Elagabalus, Elagabalos ja Elaiagabalos. Hänet yhdistettiin Juppiter-Zeukseen ja Aurinkoon.⁴³ Nimimuodon ”Heliogabalus” voi olettaa syntyneen ”Helios” ja ”Elah-Gabal” –nimien yhdistelmästä.

200-luvulla eaa. Hellenistisessä Lähi-Idässä, erityisesti Seleukidien valtakunnasta juuri eronneessa Parthiassa, monet paikalliset ja muualta tulleet jumaluudet alkoivat sulautua yhteen. Mithra, Apollo, Ahura-Mazda ja Zeus samaistettiin toisiinsa.⁴⁴ Mithra ja Apollo olivat aurinkoon erityisesti liittyviä jumalia kun taas Ahura-Mazda ja Zeus olivat ylijumalia. Näin syntyi ylimmäinen jumala, joka samaistettiin aurinkoon ja jota voi pitää melko ilmeisenä esikuvana Elah-Gabalille. Mainittakoon, että hellenistisellä ajalla myös Jahve samaistettiin usein aurinkoon ja toisinaan synagogien koristelussa jopa esiintyi Helios.⁴⁵

Vaikka Elah-Gabal on mitä luultavimmin saanut vaikutteita vanhemmista jumalista, on tämä sangen nuori jumaluus antiikin maailmassa. Varhaisimmat maininnat ovat vasta 100-luvun jaa. puolivälistä. Jumala tunnettiin piirtokirjoitusten perusteella Syyriassa Emesan lähialueilla, mutta ei näytä saavuttaneen suurta suosiota tai ylipäättänsä olleen kovin tunnettu kaupungin ulkopuolella. Johtuen kaupungin edullisesta sijainnista monen kulkureitin risteyskohdassa (ks. luku 2), kultilla olisi ollut suurikin potentiaalinen mahdollisuus leviämiseen. Lisäksi se olisi voinut levitä sotilaiden mukana, sillä Emesan varuskunnan sotilaiden mainitaan osallistuneen mielellään palvontamenojen seuraamiseen.⁴⁶ Tosin tämän seikan kertova Herodianos arvelee, että heitä veti paikalle enemmän kiinnostus nähdä keisarilliseen sukuun kuuluva ylipappi kuin jumalaa kohtaan osoitettu kunnioitus. Herodianos myös mainitsee Emesan naapurialueiden ”satraappien ja barbaarikuninkaiden” suosineen kaupungin temppeliä vuosittain runsailla lahjoituksilla.⁴⁷ Tämä viittaisi kultin levinneen laajemmalla kuin arkeologisista ja kirjallisista lähteistä voi päätellä.

⁴² Icks 2011, 48.

⁴³ Esim. Herodian. 5,3,4. Hist Aug *Heliog* 1,5. ”fuit autem Heliogabali vel lovis vel solis sacerdos”

⁴⁴ Korpela 2015, 74.

⁴⁵ Hakola – Pakkala 2008, 155. Vasta ajanlaskun alun paikkeilla tapahtuneet uudistukset juutalaisuudessa vakiinnuttivat ehdottoman kuvakiellon.

⁴⁶ Herodian. 5,3,8.

⁴⁷ Herodian. 5,3,4.

Antonius Piuksen (keisarina vuosina 138–161) aikana Emesassa lyötiin joitain Elah-Gabalin kiven kuvalla varustettuja pronssirahoja.⁴⁸

Jumalan palvonnan leviämisestä hyvinkin kauas sen syntysijoilta on vain joitain harvinaisia esimerkkejä. Nykyisen Hollannin alueelta Woerdenista on löydetty Antoninus Piuksen aikana tehty piirtokirjoitus, joka on omistettu Minervalle ja Elah-Gabalille (”Helagabalo”). Córdobasta on löytynyt piirtokirjoitus, jossa Elah-Gabal yhdistetään Athene Allathiin.⁴⁹ Heliogabaluksen valtakaudella Elah-Gabalin kultti ei saavuttanut mainittavaa suosiota keisarin yrityksistä huolimatta. Tietävästi se levisi vain Sardekseen, Attaleiaan ja Altavaan. Näidenkään tapausten kohdalla kyse ei välttämättä ollut vilpittömästä innostuksesta, sillä keisari palkitsi Elah-Gabalia kunnioittaneet kaupungit suosionosoituksilla.⁵⁰

Heliogabaluksen valtakauden jälkeen Elah-Gabalin kultti näyttää vaipuneen unohduksiin melkein välittömästi. Erikoinen poikkeus on lähes tuntematon vastakeisari Uranius Antoninus, joka hallitsi Emesasta käsin pientä valtakuntaa noin vuosina 248–254. Hän lyötti rahoja, joissa kuvataan Elah-Gabalia. Valitettavasti niiden aitous on toisinaan kyseenalaistettu, vaikka melko laaja konsensus ei pidä niitä väärennöksinä.⁵¹

300-luvun lopulla kirjoittanut Avienus kertoo maantieteellisessä runoelmassaan Emesan Auringon kultista ja siellä olevasta suuresta temppelistä.⁵² Vaikka sen ei suoranaisesti sanota olevan Auringon temppeli, voinee sen kuitenkin olettaa tarkoittavan sitä. Avienuksen maininta näyttää puoltavan sitä, että Elag-Gabalin kultti eli vielä Julianuksen jälkeenkin. Muusta Aurinkoon samaistetusta jumalasta, jota palvotaan Emesassa suuressa temppelissä, tuskin voi olla kyse. Tulee kuitenkin huomioida, että Avienus käytti latinankielisen runonsa pohjalla vanhempia kreikkalaisia teoksia, joten hänen kuvauksensa saattaa perustua hyvinkin paljon varhaisempaa tilannetta kuvaavaan lähteeseen.⁵³ Näin ollen hänen kirjoitustaan tuskin voi pitää luotettavana lähteenä 300-luvun lopun tilanteesta.

Kun kaikkia vanhoja uskonnollisia perinteitä suosinut keisari Julianus oleskeli idässä vuonna 363, yksikään lähde ei mainitse hänen toimistaan kertoessaan mitään Elah-Gabalin kultista. Tämä on huomionarvoista, sillä Julianus suosi ahkerasti eri kaupunkien paikallisia kultteja. Lisäksi hän suosi erityisesti Heliosta, johon Elah-Gabal samaistettiin.⁵⁴ Vaikuttaa siis oudolta, että keisari ei, ainakaan

⁴⁸ RIC Antoninus Pius AE22; RIC Antoninus Pius AE23.

⁴⁹ Icks 2011, 32.

⁵⁰ Icks 2011, 85.

⁵¹ Mattingly – Sydenham 1968 (2), 203–204.

⁵² Avien. *orb. terr.* 1077–1081.

⁵³ Castrén – Pietilä-Castrén 2006, 76.

⁵⁴ Castrén – Pietilä-Castrén 2006, 243.

tietävästi, kiinnostunut Emesan paikallisjumalasta. Julianuksen tiedetään yrittäneen elvyttää jo pitkälti unohtuneita pakanallisen uskonnon ilmenemismuotoja, kuten Delfoin oraakkelia. Tämän epäsuoran todistusaineisten johdosta rohkenen olettaa, että Elah-Gabalin kultti oli jo tyystin sammunut kauan ennen Julianuksen vierailua.

On harmillista, että ei ole tietoa Julianuksen suhtautumisesta Heliogabaluksen uskonnolliseen projektiin. Kumpikin keisari näet kannatti auringonjumalan kulttia ja pyrki muuttamaan valtakunnan uskonnollista tilannetta. Pienen vihjeen Julianuksen kannasta saa hänen keisareita käsittelevästä satiiristaan, jossa hän arvioi jumalten suihin laittamalla kommentteilla keisareita Konstantinukseen asti. Heliogabalus saa osakseen vain yhden lauseen, jossa kerrotaan miten tämä ”poju Emesesta” karkotetaan pois seurueen luota.⁵⁵ Se on huomattavasti lievempi tuomio kuin monella muulla.⁵⁶ Ilmeisesti Julianus ei suhtautunut perinpohjaisen negatiivisesti Heliogabalukseen, sillä muiden antiikin lähteiden valossa on iso myönnytys pitää tätä minään muuna kuin täytenä ihmishirviönä. Julianus suhtautuu satiirissaan neutraalisti myös Commodukseen, ilmeisesti siksi, että tämäkin palvoi erityisesti aurinkoa.⁵⁷

3.2. Elah-Gabalin kivi

Elah-Gabalin kultin keskiössä oli jumalalle omistettu kivi. Se edustaa Lähi-Idässä tunnettuja ns. baetyleitä. Baetylit ovat kiviä, jotka edustivat jumaluutta. Termi tulee ”jumalan taloa” tarkoittavista sanoista.⁵⁸ Roomaan 200-luvulla eaa. Pessinuksesta siirretty Magna Materin kivi edusti tätä traditiota, samoin nykyäänkin muslimien kunnioittama Kaaban Musta Kivi. Varhaisen juutalaisuuden yhteyteen liittyvät masseba-nimiset pystykivet, jotka toimivat kulttikuvan ja alttarin yhdistelminä.⁵⁹ Niihin viitataan usein Raamatussa.⁶⁰ On vahvoja viitteitä siitä, että alun perin Jerusalemin temppelissä oli Jahvea kuvaava baetyl, vaikka uskonnon myöhemmän kehityksen näkökulmasta väite vaikuttaakin rienaavalta.⁶¹

⁵⁵ Julian. *Caes.* 313, A. ”εἶτα τὸ ἐκ τῆς Ἑμέσης παιδάριον πόρρω που τῶν ἱερῶν ἀπηλαύνετο περιβόλων.”

⁵⁶ Esim. Caligula ei ehdi edes saada arviota, koska hänet syöstään Tartarukseen saman tien. Julian. *Caes.* 310 A – B.

⁵⁷ Riikonen 1998, 71.

⁵⁸ Hänninen – Kahlos – Lehtonen 2012, 80.

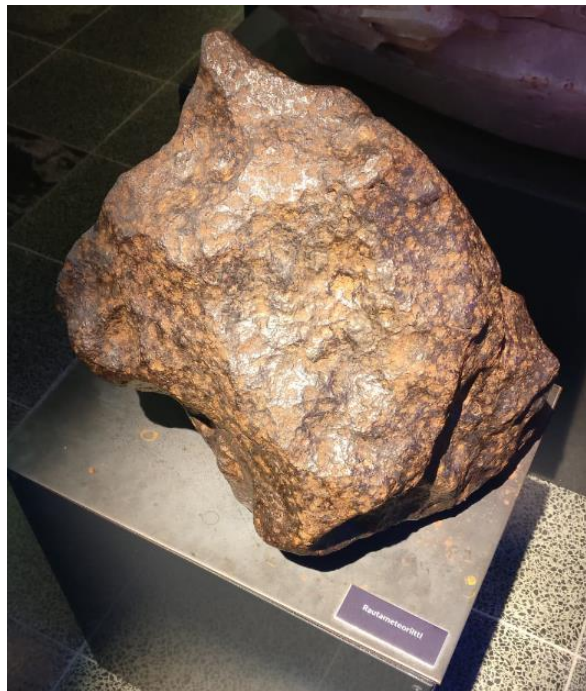
⁵⁹ Hakola – Pakkala 2008, 103.

⁶⁰ Esim. 1 Moos. 35:14. ”Jaakob pystytti patsaan, muistokiven, siihen kohtaan, missä Jumala oli puhunut hänelle, vuodatti sen päälle viiniä juomauhriksi ja valeli sen öljyllä.”

⁶¹ Hakola – Pakkala 2008, 104.

Baetyl-kivien on usein tulkittu olleen meteoriitteja, koska niihin liitetään yleensä tarina siitä, että ne ovat tulleet taivaasta. Etenkin Kybelen kiveen on kirjallisuudessa perinteisesti viitattu meteoriittina.⁶² Myös Elah-Gabalin kiven väitettiin olleen taivaasta peräisin.⁶³

Kivi oli mahdollisesti rautameteoriitti. Ne ovat mustia, kuten Elah-Gabalin kivi. Niiden ulkokuori on rosainen, väritys vaihtelee mustasta ruosteenruskeaan ja niissä on toisaalta varjopaikkoja, toisaalta kiilteleviä alueita (kuva 3). Tämä kaikki tekee pinnasta ”elävän” ja sellaisen, että siinä voi nähdä monia eri kuvioita. Tämä sopisi Herodianoksen kuvaukseen, jota käsittelem seuraavan kappaleen lopussa.

Kuva 3 Rautameteoriitti Tampereen Kivimuseon kokoelmissa.⁶⁴

Kiven tarkkaa kokoa ei tiedetä. Herodianos kertoo sen olleen ”hyvin iso”, pyöreä alhaalta, kartiomainen muodoltaan ja musta.⁶⁵ Se oli ilmeisesti noin ihmisen korkuinen. Sen voi päätellä rahoista, joissa kivi ”ohjastaa” nelivaljakkoa (Kuvat 4 ja 6) ja saman mielikuvan saa myös Herodianoksen kuvauksessa Elah-Gabalin kulkueesta (luku 3.3).⁶⁶ Kivi kuvataan rahoissa lähes

⁶² Castrén – Pietilä-Castrén 2006, 286.

⁶³ Herodian. 5,3,5.

⁶⁴ Kuvaaja Sanni Kiesiläinen.

⁶⁵ Herodian. 5,3,5. ”ἄγαλμα μὲν οὖν, ὥσπερ παρ’ Ἑλλήσιν ἢ Ῥωμαίοις, οὐδὲν ἔστηκε χειροποίητον, θεοῦ φέρον εἰκόνα· λίθος δέ τις ἔστι μέγιστος, κάτωθεν περιφερής, λήγων ἐς ὀξύτητα· κωνοειδὲς αὐτῷ σχῆμα, μέλαινά τε ἢ χροιά. διοπετῆ¹ τε αὐτὸν εἶναι σεμνολογοῦσιν, ἐξοχὰς τέ τινας βραχείας καὶ τύπους δεικνύουσιν, εἰκόνα τε ἡλίου ἀνέργαστον εἶναι θέλουσιν, οὕτω βλέποντες.”

⁶⁶ Herodian. 5,6,6–7. τὸν τε θεὸν αὐτὸν ἐπιστήσας ἄρματι χρυσῷ τε καὶ λίθοις τιμιωτάτοις πεποικιλμένῳ κατῆγεν ἀπὸ τῆς πόλεως ἐπὶ τὸ προάστειον. τὸ δὲ ἄρμα ἦγεν ἐξάπλων, ἵππων λευκῶν μεγίστων τε καὶ ἀσπίλων, χρυσῷ πολλῷ καὶ

poikkeuksetta sen etusivun keskellä seisovan ja oikealle päänsä kääntäneen kotkan kuvalla varustettuna.⁶⁷ On epäselvää, oliko petolinnun kuva liitetty kiveen erikseen, kaiverrettu siihen vai tulkittiinko kivessä luonnostaan olevat muhkurat kotkaksi. Kirjalliset lähteet eivät kerro linnusta mitään, mutta sen johdonmukainen kuvaaminen puhuu sen puolesta, ettei se ollut vain allegorinen symboli, joka yhdistettiin kiveen taiteessa, vaan konkreettisesti kiveen liitetty veistos tai sen pinnalla oleva kuva. Herodianos kertoo emesalaisten tulkinneen jotkin kiven pinnassa näkyneet kuviot auringon kuvaksi.⁶⁸ Turhauttavasti hän ei mainitse mitään linnusta.

Kuva 4 Heliogabaluksen raha, jossa kuvataan Elah-Gabalin kiveä nelivaljakon vetämissä vaunuissa.⁶⁹

Kotkan kuva liitettiin Syyrian alueella vuorijumaliin⁷⁰, joita Elah-Gabalkin alkujaan todennäköisesti edusti (luku 3.1). Voi tietenkin olla, että kiven pinnalla ollut petolintua muistuttava kuva olisi myöhemmin tulkittu auringoksi. Se ei olisi vaillo vertauskohtia: egyptiläiset pitivät haukkaa auringonjumala Ran tunnuksena.⁷¹ Lisäksi muinaisessa Lähi-Idässä haukka tai kotka liitettiin

φάλαροις ποικίλοις κεκοσμημένων, τάς τε ἡνίας κατεῖχεν οὐδείς, οὐδὲ τοῦ ἄρματος ἄνθρωπος ἐπέβαινεν, αὐτῷ δὲ περιέκειντο ὡς ἡνιοχοῦντι δὴ τῷ θεῷ.”

⁶⁷ Poikkeus sääntöön ovat luvussa 3.1 mainitut muutamat Antonius Piuksen aikana Emesassa lyödyt pronssirahat, joissa lintu kuvataan seisomassa kiven päällä.

⁶⁸ Herodian. 5,3,5.

⁶⁹ Icks 2011, kuvaliite, kuva 7.

⁷⁰ Icks 2011, 48.

⁷¹ Sivuhuomautuksena mainittakoon ns. Quraishin haukka. Se oli Quraishin heimon, johon profeetta Muhammed kuului, tunnus. Nytemmin Quraishin haukka on liitetty monen arabimaan, mm. Syyrian, vaakunaan. Sen kuvaus on

aurinkoon hyvinkin konkreettisesti siivekkään auringon kuvissa (kuva 5). Aihe oli yleinen Egyptistä Persiaan asti.

Kuva 5 Ahura-Mazda siivekkään aurinkokiekon kantamana kuvattuna Persepoliksessa olevaan reliefiin 400-luvulta eaa.⁷²

Joissain rahoissa näkyy puolikuu kotkan pään viereen kuvattuna (kuva 4). Puolikuu näyttää myös olleen kuvattuna Emesan temppelin pedimenttiin (ks. luku 4.1). Kuu on luonnollinen seuralainen auringonjumalalle, joten sen esiintyminen Elah-Gabaliin liittyvässä ikonografiassa on ymmärrettävää. Yhteyksiä kuunjumaliin käsittelen luvussa 3.4.

Heliogabalus siirretti kiven Roomaan Palatiumille rakennuttamaansa temppeliin (ks. luku 4.3). Hänen seuraajansa lähetti sen takaisin Emesaan.⁷³ Kiven myöhemmistä kohtaloista ei ole tietoa.⁷⁴

monesti lähes identtinen Elah-Gabalin kiven linnun kanssa. Quraishin heimon tehtävänä oli esi-islamilaiana aikana huolehtia Mekan Kaabasta ja sen Mustasta Kivistä. On mielenkiintoista, että kahdessa eri baetyl-kiviä (joista kumpikin oli musta) kunnioittaneessa kaupungissa oli käytössä hyvin samankaltaiset linnun kuvat. Molempiin baetyleihin liittyy läheisesti myös puolikuu.

⁷² Garbini 1968, 107.

⁷³ Icks 2011, 43.

⁷⁴ Internetissä on lukuisia salaliittoteoriahenkisiä väitteitä, jotka esittävät varmana tietona Elah-Gabalin kiven ja Kaaban Mustan Kiven Mekassa olevan yksi ja sama asia. Valitettavasti tälle mielikuvitusta kutkuttavalle väitteelle ei ole ensimmäistäkään todistetta, joten sivuutan sen.

3.3 Rituaalit

Valitettavasti melkein kaikki lähteet Elah-Gabalin palvontaan liittyvistä rituaaleista ovat Heliogabaluksen Roomassa harjoittamista palvontamenoista kertovat kuvaukset, jotka vaikuttavat ainakin liioitelluilta, elleivät peräti suorastaan valheellisilta. Poikkeuksena ovat Herodianoksen lyhyet maininnat siitä, miten Heliogabalus hoiti palvontamenoja Emesassa ja Roomassa. Emesassa hän suoritti rituaaleja tanssien alttarin ääressä erilaisten puhallinsoittimien ja muiden instrumenttien säestyksellä.⁷⁵ Toisessa kohdassa mainitaan erikseen huilut ja rummut.⁷⁶ Kolmannessa kohdassa kerrotaan siitä, että tanssiin liittyi myös symbaaleja ja rumpuja soittavia papittaria.⁷⁷ Jos Herodianokseen on uskomisen, rituaalit vaikuttavat muuttuneen koko ajan näyttävämmiksi. Joko se johtuu siitä, että Heliogabaluksella oli enemmän resursseja käytössään, tai siitä, että Herodianos sortuu taiteelliseen liioitteluun kertomuksensa edetessä.

Historia Augusta puolestaan kertoo, miten Heliogabalus toimi keisarina:

”Hän omaksui Magna Materin palvontamenot ja suoritti tauroboliumin. Hän vei kulttikuvan ja pyhät esineet, jotka oli sijoitettu salaiseen paikkaan. Hän heilutti päätään innokkaiden kuohilaiden joukossa ja sitoi sukuelimensä ja teki kaikkea, mitä galleilla on tapana tehdä.”⁷⁸

Magna Materin tai Kybelen palvontamenoihin kuului ekstaattinen tanssi. Tauroboliumissa uhrattiin härkä Kybelelle⁷⁹. Jumalattaren papit olivat kuohilaita ja heitä kutsuttiin galleiksi.⁸⁰ Herodianos kertoo Heliogabaluksen uhranneen Elah-Gabalille joka päivä hekatombin.⁸¹ Hekatombi on suuri teurasuhri, jossa uhrataan suuri määrä karjaa, ei silti välttämättä kirjaimellisesti sataa yksilöä, kuten termistä voisi päätellä.⁸²

Seuraava lainaus *Historia Augustasta* on vähemmän uskottava:

”Heliogabalus teurasti ihmisuhreja, jotka olivat valikoituja ylhäisiä ja suloisia nuorukaisia, ja joiden kummatkin vanhemmat olivat elossa, siksi että, näin uskon, kummankin vanhemman suru olisi suurempi. [...] Samalla hän tutki poikien sisäelimiä ja kidutti ihmisuhreja oman kansansa riittien mukaisesti.”⁸³

⁷⁵ Herodian. 5,3,8.

⁷⁶ Herodian. 5,5,4.

⁷⁷ Herodian 5,5,9.

⁷⁸ Hist. Aug. *Heliog.* 7,1–2.

⁷⁹ Castrén – Pietilä-Castrén 2006, 559.

⁸⁰ Castrén – Pietilä-Castrén 2006, 286.

⁸¹ Herodian. 5,5,8.

⁸² Castrén – Pietilä-Castrén 2006, 203.

⁸³ Hist. Aug. *Heliog.* 8,1–2.

Historia Augusta mainitsee mielenkiintoisen yksityiskohdan: uhrattavien yläluokkaisten nuorukaisten molempien vanhempien piti olla elossa. Tämä tuntuu peilaavan omalla irvokkaalla tavallaan Vestan neitsyiltä ja muutamiin muihin vanhoihin patriiseille varattuihin pappisvirkoihin pyrkiviltä vaadittua edellytystä: virkaan vihkiytyvän henkilön molempien vanhempien tuli olla elossa.⁸⁴ Ihmisuhreja ei harrastettu roomalaisaikana missään Välimerelle, vaikka lainaus viittaa niiden olevan syyrialaisen tapa. Oletan ihmisuhrikuvauksissa olevan kyse vain mustamaalaamisesta.

Heliogabaluksen mainitaan käyttäneen pappisvirassaan erilaisia kalliita vaatteita ja koruja. Vaatteet olivat kullalla kirjailtua purppuraa ja diadeemi oli koristettu monen värisillä jalokivillä.⁸⁵ On kuitenkin vaikea sanoa kuuluivatko ne Elah-Gabalin ylipapin perinteiseen asuun vai johtuiko niiden käyttäminen vain Heliogabaluksen mieltymyksestä tuhlaileviin asusteisiin.⁸⁶

Yksikään lähde ei viittaa siihen, että Elah-Gabalin palvontaan olisi liittynyt itämaisiin uskontoihin yleensä liitettyjä initiaatiomenoja.

Kulttiin ei näytä kuuluneen kreikkalais-roomalaisessa maailmassa suosittuja jumalten kunniaksi pidettyjä vuotuisia kisoja. Tosin Herodianos mainitsee ohimennen, että kesäpäivänseisauksen juhliin liittyi kilpa-ajaja.⁸⁷ Valitettavasti asiayhteys sallii, että ne niiden voi tulkita olleen vain tilapäinen keino ihmisten innostamiseksi, ei toistuvaksi tarkoitettu vuotuinen kisa.

Herodianos antaa tärkeimmän yksittäisen rituaalin kuvauksen. Hän kertoo, että Elag-Gabalin kivi kuljetettiin aina kesäpäivänseisauksena Palatiumin temppelistä esikaupunkitemppeliin. Kivi oli yksinään kalliilla koristeilla varustetun nelivaljakon vetämissä vaunuissa. Hevosten suitset oli kiinnitetty kiveen ”ikään kuin se olisi itse ohjastanut vaunuja”. Keisari kulki kiven edelle ja käveli takaperin, koska ei ylipappina saanut kääntää selkäänsä jumalalle.⁸⁸ Muut kirjalliset lähteet eivät kerro tästä kulkueperinteestä, mutta sitä kuvataan usein Heliogabaluksen rahoissa. Joissain kulkue-rahaoissa näkyvät tangot ovat herättäneet ihmetystä (kuva 6). Niiden on ehdotettu kuvaavan mm. standaareja, jotka tunnetaan nimellä *semeia*, tai päivänvarjoja. Rahat, joissa ei päivänvarjoja, kuvaisivat talvipäivänseisauksen kulkuetta ja päivänvarjolliset kesäpäivänseisauksen kulkuetta.⁸⁹

⁸⁴ Mustakallio 2010, 61.

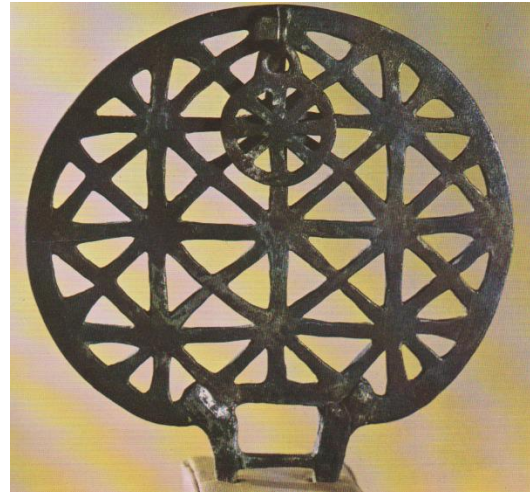
⁸⁵ Herodian 5,5,3–4.

⁸⁶ esim. Hist. Aug. *Heliog.* 18,3–4.

⁸⁷ Herodian 5,6,6.

⁸⁸ Herodian. 5,6,6–7.

⁸⁹ Rowan 2012, 203 – 2015. Kirjailija kritisoi päivänvarjotulkintaa huomauttamalla, että auringonjumalaa olisi tuskin tarvetta suojella auringolta.

Kuva 6 Heliogabaluksen raha, jossa kuvataan Elah-Gabalin kiveä nelivaljakon vetämissä vaunuissa, taustalla salaperäiset tangot.⁹⁰ Kuva 7 Anatolialainen aurinkokiekkostandaari 1700-luvulta eaa.⁹¹

Oman tulkintani mukaan kyseessä ovat *semeiat*, hyvin tietynlaiset sellaiset. Termi ei ole näet ole kovin tarkka, vaan voi viitata melkein millaiseen tahansa lippuun tai tunnuskuvaan. Väittäisin, että kuvatut tangot ovat Lähi-Idässä läpi muinaisen maailman käytettyjä ns. ”aurinkokiekkostandaareja” (kuva 7). Niitä alettiin käyttää 2000-luvun eaa. loppupuoliskolla Anatoliassa ja sieltä niiden käyttö levisi nykyisen Iranin alueelle asti. Ne ovat nimensä mukaisesti standaareja, jotka oli tarkoitettu tankojen päihin. Kiekot oli lävistetty niin, että niihin muodostui geometristä ”pitsikuviota”.⁹² Kuten niiden nimityksestäkin käy ilmi, ne kuvasivat aurinkoa.⁹³ On hämmästyttävää, että tutkimuskirjallisuus ei ole kiinnittänyt huomiota tähän mielestäni suorastaan ilmiselvään vaihtoehtoon.

3.4 Yhteydet muihin jumaliin

Heliogabaluksen aikana Elah-Gabal naitettiin Karthagolaiselle Salambolle⁹⁴, jonka kultin keisari esitteli roomalaisille ”kaikella rituaalisella valituksella ja mielenliikutuksella”.⁹⁵ Salambo samaistettiin kuunjumalatar Uraniaan, joten tämä oli looginen puoliso auringonjumala Elah-Gabalille. On myös viitteitä, joskin hyvin epävarmoja, siitä, että Elah-Gabal ja Urania muodostivat

⁹⁰ Tyyppiä RIC Elagabal 195. Yksityinen kokoelma.

⁹¹ Barbini 1968, 54.

⁹² Barbini 1968, 76.

⁹³ Siinä missä länsimaissa Heliokseen samaistetun Apollonin lyyra on yleinen akateeminen tunnus, Ankaran Yliopisto käyttää tunnuksenaan aurinkokiekkostandaaria.

⁹⁴ Herodian. 5,6,4.

⁹⁵ Hist. Aug. *Heliog.* 7,3. ”Salambonem etiam omni planctu et iactatione Syriaci cultus exhibuit.”

Minervan kanssa triadin.⁹⁶ Tämän kannalta on mielenkiintoista, että aiemmin mainitut Woerdenin ja Córdobaan piirtokirjoituksen kumpikin liittävät Elah-Gabalin Minerva-Atheneen. Etenkin Woerdenin kirjoitus on huomionarvoinen, koska se on vuosikymmeniä Heliogabaluksen aikakautta vanhempi ja viittaa siihen, että Minervan ja Elah-Gabalin yhteys ei ole Heliogabaluksen keksintöä, toisin kuin Elah-Gabalin liittäminen Salamboon.

On arveltu, että vastakeisari Uranius (luku 3.1) olisi pitänyt Elah-Gabalia sopivana ”liittolaisena”, koska hänen oma nimensä viittasi Urania-Astarteen, jonka Heliogabalus oli liittänyt osaksi Elah-Gabalin kulttia.⁹⁷ Itse taivun arvelemaan, että hän vain pyrki osoittamaan kunnioitustaan pääkaupunkinsa paikalliselle kultille ja näin voittamaan sen asukkaat puolelleen. Hänen asemansahan oli hyvin epävarma. Salaperäisestä Uraniuksesta tiedetään kuitenkin niin vähän, että hänen motiiveillansa spekulointi on mielestäni hedelmätöntä.

Heliogabaluksen aikana kristityt eivät kärsineet vainosta. Hän pyrkimyksensä ottaa kristinusko osaksi valtionuskontoa käy hyvin ilmi *Historia Augustan* kuvauksesta siitä, miten Elah-Gabalin Palatiumin temppelin toimintaan pyrittiin sisällyttämään myös kristityt palvontamenot (ks. luku 4.3). Jo Augustus oli tehnyt Apollosta oman suojelusjumalansa, mutta 100-luvun lopulla aurinkoon liitetyt jumaluudet alkoivat saada aivan uudella tavalla suosiota keisarien parissa. Esim. Caracalla suosi synkretististä uskontopolitiikkaa, jossa kaikki jumalat nähtiin ylimmän jumalan ilmentyminä ja jossa auringonjumalalla oli erityisasema. Kristinusko mahtui ongelmitta tämän käsityksen rajoihin. Heliogabalus ja etenkin hänen seuraajansa Aleksanteri Severus jatkoivat samaa linjaa.⁹⁸ Tämä näkemys on täysin erilainen kuin myöhemmän keisari Julianuksen. Hän näki oman aurinkokulttinsa nimenomaan kristinuskon vastavoimana.⁹⁹

⁹⁶ Icks 2011, 34.

⁹⁷ Mattingly – Sydenham 1968(2), 204.

⁹⁸ Sordi 1983, 87 – 90. Samassa kohdassa kirjailija huomioi, että paavi Callistus ja muutama pappi kokivat Heliogabaluksen kanssa samana vuonna samanlaisen kuoleman väkijoukon lynkkaamana. Lisäksi heidän ruumiinsa viskattiin Tiberiin samalla lailla kuin keisarin. Kirjaili arvelee tämän perusteella, että kun keisari oli murhattu, hänen suosimansa kristityt saivat kärsiä samassa mellakassa.

⁹⁹ Riikonen 1998, 71.

3.5 Elah-Gabalin nostaminen Rooman ylimmäksi jumalaksi

Heliogabaluksen tunnetuin teko keisarina on Elah-Gabalin nostaminen Rooman uudeksi pääjumaluudeksi. Heti valtakautensa alussa Heliogabalus vaati senaattia uhraamaan jumalalleen. Hän alkoi pystyttää tälle temppeliä välittömästi Roomaan saavuttuaan. Kuitenkin varsinainen Elah-Gabalin korotus ylijumalaksi näyttää tapahtuneen vasta Heliogabaluksen kolmantena hallitusvuonna, eli vuonna 220. Tällöin hänen lyöttämänsä rahat alkavat nimetä hänet ”sacerdos amplissimus Elagabali” -virkanimellä, jonka tarkoitus on mitä ilmeisimmin olla vastine perinteiselle pontifex maximuksen arvolle.¹⁰⁰ Tosin Herodianoksen mukaan hän määräsi jo talvella 218 – 219, että kaikkien virkamiesten tuli uhrimenoja suorittaessaan mainita Elah-Gabal ennen muita jumalia.¹⁰¹

Tähän väliin on tärkeä huomauttaa, että mikään lähde ei viittaa siihen, että Heliogabalus olisi pyrkinyt saamaan itseensä kohdistuvaa palvontaa tai jotenkin samaistumaan Elah-Gabaliin. Toki hänen asemansa yhdelle jumalalle omistautuneena pappiskeisarina olisi ollut täysin ennenkuulumatonta aiempien keisareiden aikana.¹⁰² Hän ilmeisesti tavoitteli asemaa jumalten ja ihmisten maailmojen välillä toimivana pappiskuninkaana. Lähi-Idässä hallitsijalla oli usein juuri tällainen rooli.¹⁰³

Mitään ulkoista syytä Elah-Gabalin ylijumalaksi ”lanseeraamisen” ajankohdan valinnalle ei näytä olevan. Ei myöskään ole havaittavissa mitään poliittista hyötyä, jonka hanke olisi tuonut. Siksi onkin yleensä tulkittu, että projekti todella kuvasti keisarin tahtoa, eikä ollut hänen neuvonantajiansa alkuun panema. Lisäksi on huomautettu, että vuonna 216 Heliogabalus oli 16-vuotias ja hallinnut keisarina jo kaksi vuotta. Valtaan noustessaan hän oli vain 14-vuotias kokematon poika, nyt jo melkein aikuinen ja hallitsemiseen perehtynyt. Hänen itseluottamuksensa oli varmasti kasvanut ja hän rohkeni aloittaa mielihankkeensa toteuttamisen.¹⁰⁴

Vaikka Elah-Gabalin korottaminen ylijumalaksi on tunnetuin Heliogabaluksen teko, siitä tunnetaan hämmästyttävän vähän mitään varmaa. Lähteet ovat ristiriitaisia jopa itsensä kanssa. *Historia Augustan* erään kohdan perusteella voisi tulkita kyseessä olleen peräti monoteistisen uskonnon perustaminen, sillä kertoessaan muiden jumalten kulttikuvien siirtämisestä Palatiumin temppeliin (ks. luku 4.3) mainitaan, että ”näin hän koitti saada aikaan sen, että Roomassa ei palvottaisi muuta jumalaa kuin Heliogabalusta”.¹⁰⁵ Toisaalta lähteet kertovat hänen palvoneen myös muita jumalia, kuten

¹⁰⁰ Icks 2011, 73–75.

¹⁰¹ Herodian. 5,5,7.

¹⁰² Hekster 2008, 66.

¹⁰³ Korpela 2015, 42–44.

¹⁰⁴ Icks 2011, 77–79.

¹⁰⁵ Hist. Aug. *Heliog.* 3,4.

Kybeleä (ks. luku 3.3) ja joistain kuvauksista käy ilmi tarkoituksena olleen korottaa Elah-Gabal muita jumalia korkeammaksi, ei ainoaksi jumalaksi: ”Heliogabalus tosiaan sanoi kaikkien jumalten olevan oman jumalansa palvelijoita. Toisia hän nimitti tämän kamaripalvelijoiksi, toisia orjiksi, toisia apulaisiksi kaikenlaisissa asioissa.”¹⁰⁶

Kaikki, mitä varmuudella projektista tiedetään voi tiivistää seuraavaan: Elah-Gabal nostettiin ylimmäksi jumalaksi vuonna 220. Hankkeeseen liittyen Heliogabalus meni naimisiin Aquilia Severa -nimisen Vestan neitsyen kanssa, jotta saisi sacerdos amplissimus -arvoaan vastaavan pappispuolison, mutta joutui eroamaan tästä yleisen paheksunnan takia. Elah-Gabal naitettiin Karthagolaiselle Salambolle (ks. luku 3.4). Tätä enempää ei voi varmuudella sanoa, vaikka useat tutkijat ovat pyrkineet valottamaan hankkeen taustoja ja yksityiskohtia.¹⁰⁷

4 Elah-Gabalin temppelit

4.1 Emesan temppeli

Emesan suuresta Elah-Gabalin temppelistä ei ole paljonkaan tietoja. Edes sen sijaintia ei ole kyetty selvittämään arkeologisissa kaivauksissa. Herodianos kertoo sen olleen valtava (μέγιστος) ja että se oli koristeltu kullalla, hopealla ja jalokivillä, joita lähialueiden ruhtinaat lahjoittivat vuosittain.¹⁰⁸ Avienus kertoo maantieteellisessä runossaan, että Emesan Auringon temppeli kilpaili korkeudessaan Libanon-vuorten kanssa.¹⁰⁹ Rahojen (kuva 8) mukaan korkealla podiumilla seisseen temppelin päädyssä oli kuusi pylvästä ja Elah-Gabalin kivi oli sijoitettu siten, että se näkyy oviaukosta ja sen edessä on ilmeisesti jonkinlaisia astioita tai kenties öljylamppuja (Kuvan 8 piirtänyt taiteilija on tulkinnut virheellisesti, että kiven edessä olisi kaide; balustradi on renessanssiajan keksintö, jota antiikissa ei tunnettu). Kiven taakse on toisissa rahoissa kuvattu kaksi pylvästä tai strutsinsulkaviuhkaa. Katon harja oli runsaasti koristeltu.¹¹⁰ Pylväsjärjestelmä oli mahdollisesti joonialainen, mutta rahakuvien perusteella sitä on vaikea todeta varmuudella. Pedimentissä oli kuvattuna ilmeisesti puolikuu tai muu yksinkertainen symboli. Koska Syyrian ja sen lähialueiden

¹⁰⁶ Hist. Aug. *Heliog.* 7,4.

¹⁰⁷ Icks 2011, 72–80. Kirjailija esittää useita omia ja muiden näkemyksiä pääsemättä merkittäviin johtopäätöksiin.

¹⁰⁸ Herodian. 5,3,4.

¹⁰⁹ Avien. *orb. terr.* 1077–1081.

¹¹⁰ Icks 2011, 50.

perinteisiin kuului sijoittaa temppelit maaston korkeille kohdille¹¹¹, on todennäköistä että Emesankin temppeli oli kukkulan huipulla.

Kuva 8 Rahojen perusteella tehty piirros Emesan Elah-Gabalin temppelistä anakronistisella balustradilla varustettuna.¹¹²

4.2 Altavan ja Faustinopoliksen temppelit

Rooman tai Emesan ulkopuolella olleista Elah-Gabalin temppeleitä tunnetaan vain kaksi. Toinen Algerian alueella sijaitsevassa Altavassa. Paikallisten virkamiesten tiedetään pystyttäneen sen Heliogabaluksen valtakaudella. Ilmeisesti tarkoituksena oli herättää keisarissa myönteistä huomiota.¹¹³ Temppelistä ei tiedetä muuta, kuin että sellainen siellä oli. Sen arkkitehtuurista, sijainnista tai myöhemmistä kohtaloista ei ole tietoa.

Toinen oli nykyisen Turkin alueella sijainneessa Faustinopoliksessa. Se tunnetaan vain *Historia Augustan* Caracalla-elämäkerran sivuhuomautuksesta, jossa mainitaan Heliogabaluksen omistaneen paikallisen Faustinan temppelin ”syyrialaiselle Jupiterille”.¹¹⁴

¹¹¹ Ragette 1980, 20–22.

¹¹² de Arrizabalaga – de la Fuentes. 2017, 2.

¹¹³ Icks 2011, 86.

¹¹⁴ Hist. Aug. Carac. 11,7.

4.3 Palatiumin temppeli

Heliogabalus rakennutti Palatiumin alarinteelle uuden Elah-Gabalin päätemppelin. *Historia Augustan* mukaan hanke oli keisarin ensisijainen huomion kohde: ”Saavuttuaan Roomaan hän jätti provinssien asiat sikseen ja perusti Heliogabalus-jumalalle kultin Palatinus-kukkulalle keisaripalatsin viereen”. Hieronymuksen mukaan temppeli valmistui vuonna jo 220.¹¹⁵ Heliogabalus saapui Roomaan keväällä 219, joten sen rakentaminen kesti vain noin kaksi vuotta. Se pystytettiin siis hyvin nopeaa vauhtia, mikä ei ole yllättävää, koska sen voi olettaa olleen keisarin ensisijainen hanke.

Nopea rakennustahti on herättänyt epäilyä, että se ei olisi voinut täysin valmistua ennen Heliogabaluksen kuolemaa, vaan olisi vihitty keskeneräisenä ja viimeistely vasta Aleksanteri Severuksen hallintokaudella.¹¹⁶ Pidän mahdollisena, että se olisi ollut osin keskeneräinen vuonna 220, mutta otettu jo silloin käyttöön. Olen kuitenkin sillä kannalla, että rakennustyö saatettiin lähes tai kokonaan loppuun jo Heliogabaluksen aikana. Temppelin alueelta on nimittäin löytynyt kapiteeli, johon on kuvattu selvästi tunnistettava Elah-Gabalin kivi lintuineen (kuva 13). Jos rakennustyö ei olisi ollut vielä edennyt kapiteeleihin asti, siis loppusuoralle, Aleksanteri Severuksen aikana, Elah-Gabalin kotkaa ei olisi varmastikaan kuvattu siihen. Aleksanterilla ei näet olisi ollut mitään syytä muistuttaa *damnatio memorien* osakseen saaneen edeltäjänsä uskonnollisista uudistuksista. Ennemmin päinvastoin hänellä oli syy olla muistuttamatta kansalaisia mistään yhteydestä Heliogabalukseen. Kaiken lisäksi *Historia Augustan* mukaan Aleksanteri häpeili syyrialaisia sukujuuriaan ja koitti peitellä niitä.¹¹⁷ Syyrialaisen paikallisjumaluuden mainostaminen rakennuksen koristeena olisi ollut epäjohdonmukaista. Jos kapiteelit olivat jo valmiita, mutta vielä maan tasolla odottamassa sijoittamista pylväiden päälle, kuva-aihe olisi ollut vielä helppo poistaa. Ylhäällä paikoillaan olleista sen poistaminen olisi vaatinut työläämpää hanketta. Näistä syistä oletan, että kapiteelit, tai ainakin osa niistä, oli jo ehditty saada lopullisille paikoilleen Heliogabaluksen kuollessa.

Näitä argumentteja vastaan voi toki huomauttaa, että Elah-Gabalin linnun voi tulkita myös kotkaksi. Se olisi siis sopinut myös Juppiterin temppeliin, jollaiseksi pyhäkkö muunnettiin Heliogabaluksen jälkeen.¹¹⁸

Pyhäkön alue oli kooltaan 160*110 metriä.¹¹⁹ Keskellä oli temppeli, jonka etuosassa oli kuusi pylvästä. Se sijaitsi pylväskäytävän ympäröimällä pihalla. Pihalla oli suuri määrä alttareita, jotka

¹¹⁵ Hieron. *Chronicon* 2236.

¹¹⁶ Icks 2011, 29.

¹¹⁷ Hist. Aug. *Alex. Sev.* 44,3. ”Syrum se dici nolebat sed a maioribus Romanum.”

¹¹⁸ Kiitän Anna-Maria Wilskmania tästä huomiosta.

¹¹⁹ Icks 2011, 28.

ympäröivät temppeliä.¹²⁰ Alueelle pääsi komeasta kolmiaukkoisesta porttirakennelmasta. Kokonaisuuden ulkonäkö tunnetaan niin Heliogabaluksen kuin hänen seuraajansa Aleksanteri Severuksen lyöttämistä rahoista (kuva 3).

Historia Augusta mainitsee, että temppeli oli perustettu ”sille paikalle, missä aiemmin oli Orcuksen pyhäkkö”.¹²¹ Tätä Orcuksen pyhäkköä, ”aedes Orci”, ei tunneta muista kirjallisista tai arkeologisista lähteistä, ja onkin ehdotettu lukutapaa ”Adonaea horti”.¹²² Se luultavasti on oikein, sillä Tempppelin jäännökset ovat löytyneet alueelta, joka Forma Urbis Romae -karttaa rekonstruoidessa on tulkittu muista lähteistä tunnetuksi Domitianuksen palatsin Diaeta Adonaea -lisäsiiveksi.¹²³ Temppleri sijaitsi Colosseumin kulmalla, Via sacran eteläpuolella. Kenties Heliogabalus halusi sen kilpailevan tai toimivan vastaparina heti tien toisella puolella olleen suuren Venuksen ja Rooman temppelin kanssa. Sen perustuksista voi päätellä sen olleen peripteraalinen, aivan kuin viereinen Venuksen ja Rooman temppeli.

Erästä seikkaa lähdekirjallisuus ei huomioi: Colosseumin vierellä seissyt, Neron pystyttämä ja hänen jälkeensä Helioksen kuvaksi muutettu kolossi sijaitsi vain vajaan 200 metrin päässä Elah-Gabalin temppelistä. Se saattoi hyvinkin näkyä temppelipihaan sitä ympäröivän pylväskäytävän yli, vaikka sitä on vaikea tietää varmasti, koska sen korkeutta ei tiedetä. Jos rahojen kuviin on lainkaan luottamusta (kuva 9) se vaikuttaa olleen melko matala. Vaikuttaa melkoiselta yhteensattumalta, jos temppelin läheisyys Rooman merkittävimpään aurinkoon liittyvään monumenttiin ei olisi lainkaan harkittua.

Temppeliin sijoitettiin Elah-Gabalin kivi. *Historia Augusta* kertoo, että Heliogabalus pyrki myös ”siirtämään sinne Magna Materin kuvan, Vestan tulen, Palladiumin, Marsin kilvet ja kaiken, mille roomalaiset osoittavat hartauttaan. [...] Sanoipa hän vielä siirtävänsä sinne juutalaisten ja samarialaisten uskonnot ja kristittyjen palvontamenot niin, että Heliogabaluksen pappeuteen kuuluisi kaikkien erillisten kulttien ylläpitäminen.”¹²⁴ Lisäksi hän ”tahtoi viedä jumalallisiksi kutsutut kivet kunkin omasta temppelistään, mukaan lukien Dianan kuvan sen pyhätöstä Laodikeiasta”.¹²⁵ Ilmeisesti Heliogabalus onnistui aikeissaan. Tämän voi päätellä Herodianoken maininnasta, että keisarin kuoleman jälkeen temppeleistään viedyt jumalten patsaat palautettiin paikoilleen.¹²⁶ Tempppelin

¹²⁰ Herodian 5,5,8.

¹²¹ Hist. Aug. *Heliog.* 1,6.

¹²² Icks 2011, 27.

¹²³ de Arrizabalaga – de la Fuentes 2017, 7-11.

¹²⁴ Hist. Aug. *Heliog.* 3,4–5.

¹²⁵ Hist. Aug. *Heliog.* 7,5.

¹²⁶ Herodian. 6,1,3.

paikalle myöhemmin rakennettu, nykyään *San Sebastiano al Palatinona* tunnettu kirkko, oli alkujaan nimeltään *Santa Maria in Pallara*. Nimi viittaa Palladioniin, väitetysti Aeneaan Troijasta tuomaan Athene Pallaksen kulttikuvaan, jonka Heliogabalus siirsi rakentamaansa pyhäkköön. Vestan temppelistä. Olisiko se keisarin kuoltua myös jäänyt sinne ja myöhemmin antanut nimensä kirkolle?

Heliogabaluksen seuraaja Aleksanteri Severus pyhitti temppelin Juppiter Ultorille siirrettyään Elah-Gabalin kiven sieltä takaisin Emesaan.¹²⁷ Historia Augustan kirjoittaja mainitsee temppelin olevan yhä pystyssä teoksen kirjoitusajankohtana, siis olettavasti 300-luvulla.¹²⁸ Ei tiedetä milloin pyhäkkö jäi pois käytöstä tai milloin se tuhoutui. Nykyään siitä on jäljellä vain perustukset. Ne ovat niin vähäiset, että jäävät huomiotta, vaikka sijaitsevat Colosseumin varjossa Rooman vilkkaimman turistialueen vieressä. Jo mainittu, paljon temppeliä pienempi San Sebastiano al Palatino -kirkko peittää temppelin ”paraatijulkisivun” eli länsipäädyn paikan.¹²⁹

Kuva 9 Aleksanteri Severuksen raha, joka kuvaa Juppiter Ultorin temppeliksi muutettua entistä Elah-Gabalin Palatiumin temppeliä.¹³⁰

¹²⁷ Icks 2011, 43.

¹²⁸ Hist. Aug. *Heliog.* 17, 8.

¹²⁹ Kuriositeettina mainittakoon, että pyhän Sebastianin marttyyrikuoleman väitetään tapahtuneen kirkon paikalla olleen temppelin portailla. Altmayer 2014, 108.

¹³⁰ de Arrizabalaga – de la Fuentes 2017, 11.

4.4 Esikaupunkitemppeli

Rooman toinen Elah-Gabalin temppeli tunnetaan ainoastaan Herodianoksen kertomuksen perusteella.¹³¹ Se sijaitsi jossain Rooman esikaupungissa ja oli väitetysti hyvin suuri (Herodianos käyttää siitä lempiadjektiiviaan ”μέγιστος”). Esikaupunkitemppelin voisi kuitenkin olettaa olleen Palatiumin päätemppeliä vaatimattomampi, sillä se mainitaan vain keskikesän kulkueen yhteydessä (ks. luku 3.3). Ilmeisesti siellä ei siis harjoitettu muita mainittavia menoja. On arveltu, että Heliogabalus ei olisi voinut rakennuttaa kahta temppeliä muutamassa vuodessa ja on ehdotettu, että hän vain omisti Trasteveressa sijainneet palmyralaisen Belin temppelin Elah-Gabalille.¹³² Kuten jo aiemmin totesin, Heliogabaluksen valtakausi kuitenkin osui rauhalliseen aikaan, jolloin valtakunnan resursseja ei tarvinnut käyttää ensisijaisesti sotimiseen. On siis mahdollista, että hän rakennutti kokonaan uuden temppelin myös esikaupunkiin. Jos hänen onnistui rakennuttaa kokonaan melko iso Palatiumin temppeli vain kolmessa vuodessa, (oletettavasti) pienemmän esikaupunkitemppelin pystytys tuskin olisi ollut ylivoimaista.

4.5 Suunnitelmaksi jäänyt Elah-Gabalin pylväs

Historia Augusta kertoo Heliogabaluksen aikoneen pystyttää ”valtavan pylvään, jonka sisällä kulkisi portaikko ja jonka huipulle olisi sijoitettu Heliogabaluksen kivi”. Hanke kuitenkin raukesi, koska hän ei kyennyt löytämään ”tarpeeksi isoa kivenlohkareta, vaikka arveli voivansa tuottaa sellaisen Thebasta.”¹³³ Theballa tarkoitettaneen Thebaiksen provinssia, joka käsitti Ylä-Egyptin eli maan eteläosan. Thebaiksessä sijaitsi Assuan, jonka graniitista louhittiin obeliskeja ja monoliittipylväitä.¹³⁴ Toisaalta ei ole mahdotonta, että Heliogabalus suunnitteli uudelleenkäyttävänsä jonkin varsinaisessa Theban kaupungissa (nykyisessä Luxorissa) sijainneen obeliskin. Jo 300-luvulla eKr. Ptolemaiokset olivat siirtäneet muualta Egyptistä obeliskeja Aleksandriaan ja Rooman keisarit Augustuksesta alkaen olivat jatkaneet perinnettä siirtämällä niitä Roomaan.¹³⁵ Obeliski olisi ollut erityisen sopivia Elah-Gabalille, sillä obeliskit olivat nimenomaan auringonjumalan symboleita.¹³⁶

¹³¹ Herodian. 5,6,6.

¹³² Icks 2011, 28.

¹³³ Hist. Aug. *Heliog.* 24,7. ”constituerat et columnam unam dare ingentem, ad quam ascenderetur intrinsecus, ita ut in summo Heliogabalum deum collocaret, sed tantum saxum non invenit, cum id de Thebaide adferre cogitaret.”

¹³⁴ Ragette 1980, 110.

¹³⁵ Curran 2009, 371–373.

¹³⁶ Castrén – Pietilä-Castrén 2006, 374.

Maininta pylvään sisäisistä portaista antaa vaikutelman Trajanuksen pylvään kaltaisesta monesta eri osasta muuratusta rakennelmasta. Toisaalta maininta ”Thebasta” hankittavasta lohkareesta viittaisi monoliittiin. Obeliskien teettäminen Assuanista ei loppunut roomalaisaikana. Esimerkiksi Domitianus oli teettänyt Roomaan täysin egyptiläistyyllisen hieroglyfein varustetun obeliskin vuonna 81.¹³⁷ Heliogabaluksella saattoi olla mielessä Antoninus Piuksen pylväs, joka, toisin kuin Trajanuksen ja Hadrianuksen pylvää, oli yhdestä kivistä veistetty ja korkeudeltaan hieman alle viisitoistametrinen.¹³⁸

Lisäksi Heliogabalus tunsu varmasti noin 100 kilometriä kotikaupungistaan Emesasta etelään sijainneen Baalbekin (Heliopoliksen) temppelialueen valtavat monoliittikivet, jotka olivat antiikin maailman suurimmat. Ne kuuluivat Juppiter Heliopolitanuksen temppelin keskeneräiseksi jääneeseen podiumin laajennukseen. Vaikka hanke jäi kesken, jalustan kolme isointa kiveä tekivät ne nähneisiin niin suuren vaikutuksen, että Baalbekia alettiin kutsua niiden mukaan Trilithium-nimellä.¹³⁹ Severusten dynastia, johon Heliogabalus kuului, oli suosinut Baalbekin kaupunkia.¹⁴⁰ Alueella palvottu Juppiter Heliopolitanus tunnettiin ympäri Välimerta.¹⁴¹ Baalbekin temppeli oli koko antiikin maailman suurin Juppiterille omistettu pyhäkkö. Sen pylvää, joista kuusi on yhä pystyssä, ovat 30 metriä korkeita, mutta koostuvat kukin vain kolmesta valtavasta pylväsrummusta. Pelkästään niiden pystytys on ollut valtava insinööritaidon osoitus. Voi leikitellä ajatuksella, että ehkä nurkkapatriotismi innosti Heliogabalusta hankkimaan oman kaupunkinsa jumalalle vielä isomman monoliitin.

Ottaen huomioon Heliogabaluksen suureellisuuden, on mahdollista, että hän todella suunnitteli epärealistista monoliittipylvästä, jonka sisään olisi kaiverrettu portaikko. Assuanista sai kyllä louhittua isoja obeliskeja tai pylvää, mutta ilmeisesti keisarin vaatiman pylvään louhiminen, kaivertaminen ja kuljettaminen osoittautuivat ylivoimaisiksi.

¹³⁷ Curran 2009, 47–48. Obeliski seisoo nykyään Piazza Navonnalla.

¹³⁸ Curran 2009, 199. Pahoin vaurioitunut pylväs kaivettiin esiin 1705. Se oli tarkoitus restauroida ja pystyttää uudelleen, mutta 1758 tulipalo tuhosi sen suojaksi rakennetun kehikon ja rapautti monumentin korjauskelvottomaksi. Käyttökelpoinen kiviaines käytettiin Augustuksen aurinkokellon osoittimena toimineen, nykyään Piazza di Monteciorilla seisovan obeliskin kunnostamiseen.

¹³⁹ Ragette 1980, 33.

¹⁴⁰ Ragette 1980, 37.

¹⁴¹ Ragette 1980, 19.

5 Millaiseksi Elah-Gabal kuvattiin?

5.1 Kirjallisuus

Heliogabalus ei tiettävästi pyrkinyt luomaan virallista oppijärjestelmää toisin kuin Julianus, myöhempi kollegassa niin keisarinvirassa kuin Auringon palvomisessa. Julianus (keisarina 360–363)¹⁴² kirjoitti teoksen *Hymni Kuningas Heliokselle* selittääkseen näkemyksensä uskonnostaan. Myöskään Elah-Gabalin kulttiin liittyvien laulujen, joita antiikin auktorien mukaan oli olemassa,¹⁴³ sanoja ei ole säilynyt. Tämä on harmillista, koska oletettavasti ne olisivat sisältäneet lisätietoja jumalasta.

Dion Kassios on hyvin niukkasanainen mitä tulee Elah-Gabalin luonteeseen. Hän tuo ilmi paheksuntansa Juppiterin syrjäyttämisestä¹⁴⁴ ja kertoo hurjia juttuja tämän palvontamenoista, muun muassa, että Elah-Gabalin salaisten palvontamenojen yhteydessä temppeliin suljettiin eläviltä leijona, apina ja käärme ja joukkoon heiteltiin ihmisten sukuelimiä.¹⁴⁵ Tämän työn kannalta mielenkiinnon herättää lyhyt maininta, jossa hän ihmettelee Elah-Gabalin naittamista Uranialle (ks. luku 3.4).¹⁴⁶ Dion pitää kummallisena ajatusta, että jumala tarvitsisi vaimon. Lisäksi hän kertoo, että Urania valittiin Elah-Gabalin vaimoksi, jotta tämä saisi arvoisensa puolison. Tästä piirtyy kuva Elah-Gabalista kreikkalais-roomalaisen jumalmaailmalle tyypillisenä inhimillisiä tunteita omaavana olentona, joka osaa arvostaa perhettä ja jolla on omanarvontunto ja mielihaluja.

Kuriositeettina mainittakoon, että Dionin mukaan Heliogabalus kirosi Zeuksen, ei Elah-Gabalin, nimeen.¹⁴⁷ Vaikka anekdootti ei olisikaan tosi, se osoittaa ainakin, että Dion ei ilmeisesti pitänyt seikkaa kummallisena.

Vaikka Herodianos kuvaa palvontamenoja ja muita rituaaleja¹⁴⁸, itse jumaluudesta hänkin kertoo hyvin vähän. Hän toteaa kyseessä olleen auringonjumala.¹⁴⁹ Hieman kiintoisampi on maininta, miten Heliogabalus luopui aikeistaan naittaa Elah-Gabal Athenelle, jota edusti Vestan temppelissä säilytetty Palladion. Keisari perusteli mielenmuutosta sillä, että Athene, ”joka on aina aseistautunut” oli liian

¹⁴² Castrén – Pietilä-Castrén 2006, 243.

¹⁴³ Cass. Dio 80,11,3.

¹⁴⁴ Cass. Dio 80,11,1. (Loeb-editio on jakanut luvun 11 osat toisistaan erilleen.)

¹⁴⁵ Cass. Dio 80,11,3.

¹⁴⁶ Cass. Dio 80,12,1. ”ἵνα ταῦτα παραδράμω, καὶ γυναῖκα, τὸ γελοιότατον, Ἐλεγαβάλω ἐμνήστευσε καθάπερ καὶ γάμου παίδων τε δεομένων.”

¹⁴⁷ Cass. Dio 80,18,4. Dionin mukaan keisari vastasi senaatin kehuihin, että vaikka senaattorit ja kansa häntä, Zeus vieköön, rakastivat, pretoriaanikaarti ei niin tehnyt runsaista lahjoista huolimatta. ”ὁμοῖς μὲν ἀγαπᾶτέ με καὶ νῆ Δία καὶ ὁ δῆμος καὶ τὰ ἔξω στρατόπεδα.² τοῖς δὲ δορυφόροις οἷς τοσαῦτα³ δίδωμι οὐκ ἀρέσκω.”

¹⁴⁸ Esim. Herodian. 5,5,8–10.

¹⁴⁹ Herodian. 5,3,4. ”ἱέρωντο δὲ αὐτοὶ θεῷ ἡλίῳ”

sotaisa jumala Elah-Gabalille.¹⁵⁰ Kyseessä tosin on luultavasti hätäselitys, jonka keisari sepitti huomattuaan kansalaisten tyytymättömyyden neitsyt-jumalattaren naittamiseen. Sitä paitsi Elah-Gabal ja Athene yhdistettiin ilmeisesti toisiinsa. Niinpä ei pidä tehdä liian laajoja tulkintoja jumalan rauhanomaisuudesta.

Historia Augusta toteaa lakonisesti, että Elah-Gabal oli joko Aurinko tai Juppiter.¹⁵¹ Mitään muuta tämä pitkä elämäkerta ei kerro itse jumaluudesta.

5.2 Rahat

Vaikka Heliogabaluksen rahoissa kuvataan Elah-Gabalia useasti, ne tarjoavat hyvin vähän varsinaista tietoa itse jumalasta. Rahojen kuvaustavat voi jakaa kahteen tyyppiin: Elah-Gabal pyhän kivensä edustamana ja Elah-Gabal kuvattuna ihmismuotoisena jumalana.

Kiven kuvauksen ovat keskenään samanlaisia. Niissä näkyy kartiomainen kivi, jossa on kotkan kuva. Useimmiten kivi on kuvattu ”ohjastamassa” nelivaljakkoa (kuvat 4 ja 6). Kohtaus saattaa kuvata joko Elah-Gabalin kiven saapumista Roomaan¹⁵² tai kesäpäivänseisaukseen liittyvää Elah-Gabalin kiven kulkuetta Palatiumin päätemppelistä esikaupunkitemppeliin.¹⁵³

Ihmishahmoiset kuvaukset noudattavat perinteisiä Helioksen kuvauksia.¹⁵⁴ On huomautettu, että Heliogabaluksen rahoissa auringonjumalan käsiin kuvattu salama viittaisi siihen, että Elah-Gabal olisi omaksunut Juppiterin tehtävät. Varhaisempien keisarien rahoissa auringonjumala on kuitenkin kuvattu aivan samalla tavalla, joten kyseessä ei liene Juppiterin haastaminen.¹⁵⁵

Rahojen kirjoitukset ovat kuvia paljastavampia. Heliogabalus näet liitti niissä jo valtakautensa alussa epiteetin *conservator (Augusti)* Elah-Gabaliin, vaikka se oli perinteisesti varattu Juppiterille.¹⁵⁶

¹⁵⁰ Herodian. 5,6,4. ”φήσας δὲ ἀπαρέσκεσθαι αὐτὸν ὡς πάντα ἐν ὅπλοις καὶ πολεμικῇ θεῷ”

¹⁵¹ Hist Aug *Heliog* 1,5. ”fuit autem Heliogabali vel Iovis vel solis sacerdos.” Hist Aug *Heliog* 17,8. toteaa saman uudestaan ”Heliogabali dei, quem Solem alii, alii Iovem dicunt”.

¹⁵² Icks 2011, 17–18.

¹⁵³ Herodian. 5,6,6–7.

¹⁵⁴ Mattingly – Sydenham 1968(1), 24–25.

¹⁵⁵ Mattingly – Sydenham 1968(1), 25. Kirjoittajat tosin huomauttavat, että tämän perinteisen kuva-aiheen voi olettaa saaneen uutta merkittävyyttä Heliogabaluksen aikana.

¹⁵⁶ Icks 2011, 16.

Kuva 10 ”Sarvekas” Heliogabalus.¹⁵⁷ Kuva 11 Akheloos juuri ja juuri erottuvine sarvineen Ksenokrateia-reliefissä.¹⁵⁸

Arvoituksellisin rahoissa esiintyvä piirre on ns. ”sarvi”, joka kuvataan toisinaan Heliogabaluksen otsalle. Sarvi on yleensä melko pieni ja huomaamaton ja on ikään kuin keisarin laakeriseppeleen jatke (kuva 10). Sarven merkitystä ei ole selvitetty ja siitä esitetty mitä erilaisimpia arveluja. On esimerkiksi pohdittu mahdollisuutta, että se edustaisi keisarin päästä lähteviä säteitä. Tätä on perusteltu Vulgatan kuuluisalla käänkösvirheellä, jossa Mooseksen päästä säteilevä valo muuttui sarviksi.¹⁵⁹ Kyseinen selitys on mielestäni kaukaa haettu. Itse kallistuisin pitämään niitä hieman muokattuina versioina Ammonin sarvista, joita hellenistisellä ajalla liitettiin hallitsijoiden kuviin.¹⁶⁰ Tavan voi olettaa olleen tuttu Heliogabalukselle. Ammoniin samaistuminen lienee ollut houkuttelevaa Heliogabalukselle. Ammon oli näet muinaisen Egyptin ylijumala ja auringonjumala,¹⁶¹ siis vastine sille, mitä Heliogabalus halusi Elah-Gabalin olevan Rooman valtakunnassa. Tämä kuitenkin ole ainoa nähdäkseni peruste niiden käytölle, vaan niihin liittyy muutakin symboliikkaa, jota käyn seuraavissa kappaleissa läpi.

Mieleeni tulee myös toinen egyptiläinen esikuva, jota ei ole huomioitu tutkimuskirjallisuudessa. Faaraoiden käyttämässä Ala-Egyptin punaisessa kruunussa oli otsan yläpuolella ohut sarvimainen kiekura. Valitettavasti ei tiedetä mitä se symboloi. Itse kruunu yhdistettiin Neithiin¹⁶², joka puolestaan samaistettiin hellenistisellä ajalla Atheneen. Koska Elah-gabal yhdistettiin Athene Allatiin (ja mikäli Herodianoksen maininta Athenesta liian sotaisana jumalana Elah-Gabalin puoliso on vain

¹⁵⁷ Icks 2011, kuvaliite, kuva 10.

¹⁵⁸ Connelly 2014, 43.

¹⁵⁹ Esim. Mattingly – Sydenham 1968(1), 26.

¹⁶⁰ Mattingly – Sydenham 1968(1), 26. Kirjoittajat mainitsevat kuvaperinteen, mutta heidän mielestään Heliogabaluksen sarvi ei edusta sitä.

¹⁶¹ Castrén – Pietilä-Castrén 2006, 34.

¹⁶² Wilkinson 2005, 56.

hätäselitys), Ala-Egyptin kruunu olisi voinut olla esikuva Heliogabaluksen sarvelle. Egyptissä keisaria palvottiin faaraona, joten senkin puolesta Heliogabaluksella olisi ollut oikeus liittää itseensä faaraoiden tunnuksia. Hän saattoi samaistua faaraoihin siksi, että nämä olivat paljon korostetummin pappiskuninkaita kuin Rooman keisarit. Tietysti keisareidenkin virkavelvollisuuksiin kuului useita rituaaleja ja he olivat valtionuskonnon ylipappeja, mutta Heliogabalus kehitti omaa keisariuttaan selvästi edeltäjiään enemmän papillisiin tehtäviin keskittyväksi. Myönnettäköön, että tulkinta ”sarven” Egypti-yhteydestä on melko kaukaa haettu.

Tutkimuskirjallisuus on jättänyt huomiotta myös ulkonäöllisesti kaikkein ilmiselvimmän vertailukohdan Heliogabaluksen sarveen, nimittäin joenjumala Akhelookselle kuvatut sarvet. Nekin ovat yleensä hädin tuskin erotettavissa (kuva 11). Akheloo, ja toisinaan muutkin joenjumalat, kuvattiin ihmispäisiksi sonneiksi, joilla oli sarvet, koska joen ääni yhdistettiin kyseisen eläimen ääntelyyn. Lisäksi jokien tuoma vesi edisti kasvua, joten, joten niitä oli siitakin syystä mielekästä verrata hedelmällisyyden symbolina toimivaan sonniin.¹⁶³ Hedelmällisyys ja kasvu ovat myös aurinkoon liitettäviä ominaisuuksia.

Myös Baal kuvattiin vanhastaan sarvekkaana, tai sarvilla varustettuun kruunuun puettuna.¹⁶⁴ Kyse alkujaan hedelmällisyyden jumalasta, joka sittemmin samaistettiin aurinkoon. Baalin kuvauksesta sarvet siirtyivät myös hallitsijoiden kuviin.¹⁶⁵ Nämäkin esimerkit sopivat aiemmin lueteltuihin vertailukohtiin.

Loppupäätelmäni on, että Heliogabaluksen ”sarvien” tarkoituksena oli ensinnäkin luoda miellelyhtymä eri auringonjumaluuksiin, mikä on suorastaan itsestään selvä huomio. Mutta niiden oli myös kuvata hänen mieskuntoaan. Tämän kannalta on huomionarvoista, että ne ilmestyvät rahoihin samalla, kun keisaria aletaan kuvata parrakkaana, siis aikuisuuden saavuttaneena miehenä (vrt. kuvia 1 ja 10).

¹⁶³ Connelly 2014, 44–46.

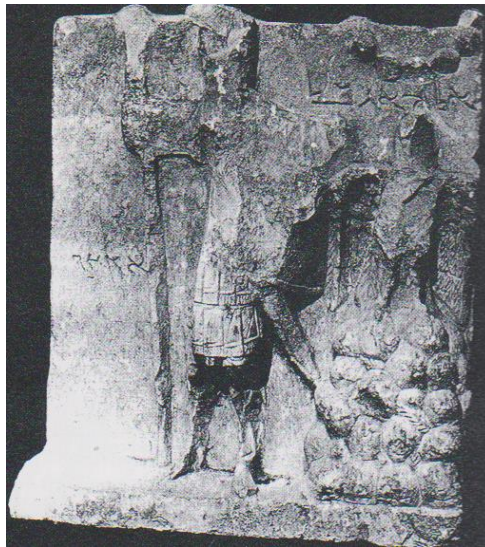
¹⁶⁴ Harviainen T. – A. Huhtala 2017, 25.

¹⁶⁵ Korpela 2015, 43.

5.3 Kuvataide

Rahoja lukuun ottamatta Elah-Gabalin kuvalliset esitykset ovat äärimmäisen harvinaisia. Tunnetaan vain kaksi taideteosta, joissa kuvataan Elah-Gabalia, tarkemmin sanottuna hänen pyhää kiveään.

Noin 80 kilometrin päässä Emesasta on löytynyt veistos (Kuva 12), joka esittää palmyralaista Arsuua yhdessä Elah-Gabalin kanssa (kuvan ylle on kirjoitettu Ilâhâ Gabal, jumalan nimen aramealainen muoto).¹⁶⁶ Elah-Gabal kuvataan enemmän vuorena kuin yksittäisenä kivenä ja kotka seisoo vuoren päällä, eikä sen edessä, niin kuin muissa kuvauksissa. Tämän perusteella voisi tulkita, että kiven pinnassa ei ollut selkeää kotka-hahmoa, vaan se on symbolinen lisäys. Toisaalta veistos on tehty suhteellisen kaukana Emesasta ja voi olla että sen tekijällä ei ollut tarkkaa tietoa miltä Elah-Gabalin kivi näytti. Huomion arvoista on, että veistoksessa Elah-Gabal esitetään juuri Arsun kanssa. Arsu yhdistettiin Venukseen (planeettaan, ”Iltatähteen”, ei kreikkalais-roomalaiseen jumalattareen). Taivaankappaleeseen liittyvään jumalaan yhdistäminen voi vihjata, että veistos kuvaa aurinkoon liitettyä Elah-Gabalia, ei Juppiteriin samaistuvaa vuorijumalaa.

Kuva 12 Arsu ja Elah-Gabal.¹⁶⁷

Elah-Gabalin Rooman päätemppelin alueelta on löytynyt kapiteeli¹⁶⁸, jossa kuvataan Elah-Gabalin kiveä (kuva 13). Kuvaustapa noudattaa rahoissa esiintyvää mallia. On mielenkiintoista, että kivi ylipäättänsä on kuvattu. En keksi antiikin maailmasta toista esimerkkiä temppelistä, jonka sisällä säilytettyä kulttiesinettä on kuvattu saman pyhäkön koristeluissa.

¹⁶⁶ Icks 2011, 48. Valitettavasti veistosta ei ole ajoitettu.

¹⁶⁷ Icks 2011, kuvaliite, kuva 2.

¹⁶⁸ Icks 2011, 27–28.

Kuva 13 Kapiteeli Elah-Gabalin Rooman päätemppelistä.¹⁶⁹

Muitakin kuvallisia esityksiä jumalasta on ollut olemassa. Herodianos kertoo, että Heliogabalus, joka keisariksi noustuaan joutui odottamaan kevättä ennen kuin pääsi Roomaan, lähetti etukäteen senaatille maalauksen, joka kuvasi häntä ylipappina. Herodianos mainitsee, että kuvassa oli myös Elah-Gabal.¹⁷⁰ Muita jumalaa kuvaavia taideteoksia saattaa olla löydettävissä Emesan päätemppelin yhteydestä. Herodianos nimittäin kertoo sen olleen runsaasti koristeltu.¹⁷¹ Valitettavasti edes temppelin sijaintia ei kyetty osoittamaan. Ei tunneta yhtäkään esinettä, joka saattaisi olla sieltä peräisin.

¹⁶⁹ Icks 2011, kuvaliite, kuva 13.

¹⁷⁰ Herodian. 5,5,6. "εἰκόνα μεγίστην γράψας παντὸς ἑαυτοῦ, οἷος προῖών² τε καὶ ἱερουργῶν ἐφαίνετο, παραστήσας τε ἐν τῇ γραφῇ τὸν τύπον τοῦ ἐπιχωρίου θεοῦ, ὃ δὴ καλλιερῶν ἐγγέγραπτο"

¹⁷¹ Herodian. 5,3,4.

6 Elah-Gabal ja Sol Invictus

Kuvat 14 ja 15. Aurelianus hopeadenaari. Toiselle puolelle on kuvattu keisari, toiselle perinteistä auringon jumalan kuvaustapaa noudattava Sol Invictus.¹⁷²

Keisari Aurelianus (hallitsijana 270–275) kohotti Sol Invictuksen palvonnan valtion viralliseksi kultiksi vuonna 274 palattuaan sotaretkeltä idästä.¹⁷³ Yleensä Sol Invictuksen katsotaan olevan palmyralaista alkuperää. Tästä ei kuitenkaan ole varmuutta ja onkin huomautettu, että Sol Invictus voi hyvinkin olla Emesasta peräisin.¹⁷⁴ Ainoa antiikin lähde, joka tarjoaa vihjeitä, on *Historia Augusta*. Siinä kuvataan Aurelianus ratkaisevaa voittoa pahimmasta vihollisestaan kuningatar Zenobiasta. Taistelu käytiin Emesan edustalla ja heti voiton jälkeen keisari kiiruhti Elah-Gabalin temppeliin kunnioittamaan jumalaa. Hän katsoi voiton olleen jumalan ansiota. Mikä mielenkiintoisinta, *Historia Augusta* liittyy Rooman suuren Sol Invictuksen temppelin rakentamiseen tähän tapahtumaan.¹⁷⁵ *Historia Augustan* maininta on pyritty saattamaan epäilyksen alaiseksi huomauttamalla, että samassa teoksessa käy ilmi, miten Aurelianus sotilaat ryöstivät Palmyran auringonjumalan temppelin.¹⁷⁶ Tieto on Aurelianus kirjoittamaksi väitetyn kirjeen sitaatista, jossa tämä määrää häpäistyn temppelin korjattavaksi.¹⁷⁷ Mielestäni kohdasta ei mitenkään käy ilmi, että temppelin ryöstöllä olisi ollut keisarin hyväksyntä. Auringon temppelin korjaaminen Palmyrassa on

¹⁷² Tekijän kokoelma.

¹⁷³ Castrén – Pietilä-Castrén 2006, 534.

¹⁷⁴ MacMullen 1982, 86.

¹⁷⁵ Hist. Aug. Aur 25:2–6. "pugnatum est post haec de summa rerum contra Zenobiam et Zabam eius socium apud Emesam magno certamine. cumque Aureliani equites fatigati iam paene discederent ac terga darent, subito vi numinis, quod postea est proditum, hortante quadam divina forma per pedites etiam equites restituti sunt. fugata est Zenobia cum Zaba, et plenissime parta victoria. recepto igitur orientis statu Emesam victor Aurelianus ingressus est ac statim ad Templum Heliogabali tetendit, quasi communi officio vota soluturus. verum illic eam formam numinis repperit quam in bello sibi faventem vidit. quare et illic templa fundavit donariis ingentibus positis et Romae Soli templum posuit maiore honorificentia consecratum, ut suo dicemus loco."

¹⁷⁶ MacMullen 1982, 187.

¹⁷⁷ Hist. Aug. Aur. 31:7–9. "Templum sane Solis, quod apud Palmyram aquiliferi legionis tertiae cum vexilliferis et draconario et cornicinibus atque liticinibus diripuerunt, ad eam formam volo, quae fuit, reddi. habes trecentas auri libras de Zenobiae capsulis, habes argenti mille octingenta pondo de Palmyrenorum bonis, habes gemmas regias. ex his omnibus fac cohonestari templum; mihi et dis immortalibus gratissimum feceris. ego ad senatum scribam, petens ut mittat pontificem qui dedicet templum."

ennemminkin osoitus keisarin johdonmukaisesta toiminnasta, eikä missään nimessä sodi hänen Emesassa harjoittamaansa kunnioitusta vastaan.

Aurelianusen rahoissa Sol Invictus esiintyy ihmishahmoisena (Kuva 15) ja melko samanlaisena kuin Heliogabaluksen rahojen vastaavissa kuvauksissa. Tästä ei kuitenkaan voi vetää johtopäätöksiä, sillä Heliogabaluksen rahojen antropomorfiset Elah-Gabalin kuvaukset noudattivat perinteistä aurinonjumaluuksiin liitettyä kaavaa, kuten luvussa 4.3 todettiin. Aurelianus kuitenkin liittää näihin rahoihin saman epätavallisen epiteetin kuin Heliogabalus: *conservator*¹⁷⁸, joka yleensä on varattu Juppiterille.¹⁷⁹

Kaikkein selvin yhtymäkohta Sol Invictuksen ja Elah-Gabalin välillä on Heliogabaluksen itselleen omaksuma ylipapillinen virkanimi *sacerdos amplissimus dei invicti Solis Elagabali*.¹⁸⁰ Tämä on tiettävästi ensimmäinen kerta kun termit *invictus* ja *Sol* yhdistetään toisiinsa.

Se, että Sol Invictusta ei liitetty pyhään kiveen, sotii ajatusta vastaan, että Sol Invictus olisi uudelleen lanseerattu Elah-Gabalista. Kuten työssäni on käynyt useasti ilmi, Elah-Gabal liittyi erottamattomasti pyhään kiveensä, tai ennemminkin se on Elah-Gabal.

Vaikka onkin kiehtovaa pohtia, onko Sol Invictus todella sama jumala kuin Elah-Gabal eikä vain tähän samaistettu, ei se tarjoa tämän työn ydinkysymyksen kannalta lisätietoja. Sol Invictuseen ei näet liitetä mitään erityisiä ominaispiirteitä, jotka poikkeaisivat muista aurinkojumaluuksista, ja joiden voisi ajatella olevan peräisin Elah-Gabalilta. Sol Invictus saa ”persoonallisia” piirteitä vasta, kun hänet samaistettiin Mithraan. Mithra taas oli vanha persialainen jumaluus, jonka ominaispiirteitä ei ole tekemistä Elah-Gabalin kanssa.¹⁸¹ Toisaalta Elah-Gabalin ja Sol Invictuksen persoonattomuus puhuu jälleen sen puolesta, että Sol Invictus saattaisi olla vain uudelleen lanseerattu Elah-Gabal.

¹⁷⁸ Esim. RIC V.1 Aurelianus 371–373

¹⁷⁹ Icks 2011, 26.

¹⁸⁰ Icks 2011, 73.

¹⁸¹ Mustakallio 2008, 120.

7 Yhteenveto

Tarkoitukseni oli kerätä kaikki tiedot itse Elah-Gabal jumaluudesta sekä hänen kultistaan. Työni lopputulokset jäävät laihoiksi. Kirjallisista lähteistä voimme päätellä, että hän oli auringonjumala, johon yhdistyi myös ukkosenjumalan piirteitä. Hän myös liittyi muihin taivaankappaleiden jumaluuksiin, erityisesti Uraniaan. Tätä tukee niukka taidehistoriallinen ja numismaattinen aineisto, joka yhdistää hänet Iltatähteä edustavaan Arsuun. Dion Kassios antaa hieman inhimillisen kuvan jumalasta, joka välittää perheestä, mutta muutoin Elah-Gabal vaikuttaa ylhäiseltä ja persoonattomalta: häneen liitetyt epiteetit *conservator* ja *invictus* ovat juhlavia, mutta eivät anna kuvaa yksilöstä välittävästä tai helposti lähestyttävästä jumalasta. Mikäli Herodianoksen maininta Athenen liiallisesta sotaisuudesta on vakavasti otettava, Elah-Gabal vaikuttaa entistä enemmän kuolevaisten maallisten riitojen yläpuolella pysyttelevältä olennoilta. Kulttimenojen kuvauksista saamme epäsuoria vihjeitä, että rituaalinen puhtaus ja palvojien puhdistautumisriitit olivat tärkeitä jumalalle. Mikäli kertomuksissa ihmisuhreista ja silpomisesta on mitään perää, Elah-Gabal ei vaikuta ihmisystävälliseltä hahmolta.

On mahdollista, että vähäiset tiedot jumalan olemuksesta johtuvat siitä, ettei Heliogabaluksen aikakaudesta kertovilla kirjailijoilla ollut mielenkiintoa merkitä niitä muistiin. Minun on kuitenkin vaikea uskoa, että etenkin anekdootteja ja pikkuseikkoja rakastavat Dion Kassios ja *Historia Augustan* kirjoittaja eivät olisi kirjanneet lainkaan Elah-Gabalin ”henkilökohtaisia” ominaisuuksia, jos tällä niitä olisi selkeästi ollut.

Elah-Gaabalin kultista on vaikea sanoa mitään varmaa. Emme tiedä mitä sen opit tai rituaalit olivat, milloin se alkoi ja milloin se loppui. Lähteet ovat epäselviä, ristiriitaisia, puutteellisia ja puolueellisia. Epäilyksen ulkopuolella olevat faktat ovat, että Elah-Gabal oli Emesassa palvottu jumaluus, jonka keisari Heliogabalus pyrki nostamaan valtakunnan tärkeimmäksi palvonnan kohteeksi.

Voisi luulla, että lähteet olisivat antoisammat. Meille on säilynyt peräti kahden Heliogabaluksen aikalaisen, joista toinen oli itsekin syyrialainen, kuvaus keisarin hallitusajasta ja uskonnollisesta reformista. Kolmas, Ammianus Marcellinuksen, joka myös oli syyrialainen, kuvaus on oletettavasti säilynyt *Historia Augustan* välityksellä. Aineiston näennäisestä runsaudesta huolimatta saamme tietää tuskin mitään itse jumalasta, jota keisari palvoi.

Toisaalta lähteiden vähyys ja epäluotettavuus antaa monesti kiehtovan tilaisuuden spekuloinnille. Mikä tarkalleen oli Urania-Astarte-Salambon ja Elah-Gabalin suhde? Mitä Heliogabaluksen mystinen sarvi symboloi? Oliko Sol Invictus uudelleen lanseerattu Elah-Gabal? Kärsikö Heliogabalus Elah-Gabalin takia alemmuudentunteesta, jota mahdollisesti ilmensi Venuksen ja Rooman temppelin

kanssa kilpailevalla Elah-Gabalin temppelillä ja Baalbekin monoliittien kanssa kilpailevalla pylvässuunnitelmalla? Mikä oli Minervan ja Elah-Gabalin suhde? Mitkä ovat Heliogabaluksen toteuttaman uskonnollisen reformin syyt ja yksityiskohdat, ja millaisen kannatuksen hanke sai?

Heliogabaluksen aikakaudessa riittää selvitettävää. Hänen elinaikansa, 200-luvun alku, ei kuulu tutkimuksen suosimiin varhaiseen keisarikauteen tai ”hyvien keisareiden” aikaan, mutta ei toisaalta viime aikoina suosioon nousseeseen myöhäisantiikkiin. Heliogabaluksen aika osuu ikään kuin tutkimuksen sokeaan pisteeseen.

Elah-Gabalin ja Sol Invictuksen kultin vertaaminen ja lähempi tarkastelu saattaa tuoda tämän työn aiheeseen liittyviä vastauksia. Vertailu keisari Julianuksen aurinko-kulttiin voisi sekin auttaa löytämään huomaamatta jääneitä yhteyksiä. Olisi myös mielenkiintoista tarkastella Heliogabalusta ja suorastaan ilmiselvää vertauskohdetta, Egyptiä vuosina 1364–1346 eKr. hallinnutta faarao Akhenatenia¹⁸²: Kumpikin nousi kukoistavan valtakunnan hallitsijaksi, aloitti uskonnollisen uudistuksen, jonka tarkoituksena oli auringon jumalan kohottaminen pääjumalaksi, ja sai kuolemansa jälkeen osakseen *damnatio memorien*.

Työni perusteella on selvää, että Elah-Gabal ei edusta laisinkaan kreikkalais-roomalaista jumalperhettä. Hän ei vaikuta välittävän yksittäisten ihmisten kohtaloista eikä häneen liity minkäänlaisia myyttejä. Tämä ei selity yksistään sillä, että hän edustaa Lähi-Idän jumalmaailmaa. Sielläkin jumalilla oli suosikkeja, he saattoivat puuttua pieniinkin asioihin ja heihin liittyi rikas mytologia. Alueen jumalten erityistapausta, vanhatestamentillista Jahvea, pidetään usein etäisenä jumalana, mutta Elah-Gabaliin verrattuna Hänellä on selvä persoona ja motiivit. Vaikka Elah-Gabal olikin auringon jumala, oli hän hahmona kylmä kuin kivi, joka häntä edusti.

¹⁸²Castrén – Pietilä-Castrén 2006, 32.

Lähteet

Avienus, Rufius Festus. *Carmina* Hildesheim, 1965.

Dion Kassios. *Dio's Roman History in nine volumes IX. With Englis translation by Earnest Cary* (LCL 177). Cambridge, 1927.

Eutropius. *Breviarium*. Liverpool, 1993.

Herodianos. *Herodian in two volumes II. With an English translation by C. R. Whittaker* (LCL 455). Cambridge, 1970.

Hieronymus. *Eusebius Werke : 7. Bd., Die Chronik des Hieronymus : Hieronymi Chronicon*. Berlin, 1956.

Historia Augusta. *The scriptores historiae Augustae in three volumes II. With an English translation by David Magie* (LCL 140). Cambridge, 1924.

Historia Augusta. *The scriptores historiae Augustae in three volumes III. With an English translation by David Magie* (LCL 263). Cambridge, 1932.

Julianus. *The Works of the Emperor Julian. Volume II. With an English translation by Wilmer Cave Wright* (LCL 29). Cambridge, 1913.

Raamattu. *Pyhä Raamattu. Vanha Testamentti. Uusi Testamentti. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen vuonna 1992 käyttöön ottama suomennos*. Mikkeli, 2001.

RIC: *The Roman Imperial Coinage. Volume IV.1*. Mattingly H. – E. Syndeham. London, 1968.

RIC: *The Roman Imperial Coinage. Volume IV.2*. Mattingly H. – E. Syndeham. London, 1968.

RIC: *The Roman Imperial Coinage. Volume IV.3*. Mattingly H. – E. Syndeham. London, 1968.

RIC: *The Roman Imperial Coinage. Volume V.1*. Mattingly H. – E. Sydenham. London, 1968.

Tutkimuskirjallisuus

- Altmayer K. 2014. *Elagabal: Roms Priesterkaiser und seine Zeit*. E-kirja.
- de Arrizabalaga y Prado L. – R. de la Fuente Marcos. 2017. *Varian studies volume two: Elagabal*. Newcastle upon Tyne.
- Castrén P. – L. Pietilä-Castrén 2006. *Antiikin Käsikirja* (3. painos; 2000). Helsinki.
- Connelly J. B. 2014 *The Parthenon Enigma*. E-kirja.
- Curran B. 2009. *Obelisk: a history*. Spain.
- Garbini G. 1968. *Maailmantaide. Muinainen maailma*. Hollanti.
- Hakola R. – J. Pakkala 2008. *Kristinuskon ja juutalaisuuden juuret: arkeologian näkökulmia*. Helsinki
- Harviainen T. – A. Huhtala 2017. *Baalin palatsi ja kuninkaiden suku*. Tallinna.
- Hekster O. 2008. *Rome and its Empire, AD 193 – 284*. Edinburgh.
- Hänninen L.-M. – M. Kahlos – U. Lehtonen 2012. *Uskonnot antiikin Roomassa*. Juva.
- Icks, M. 2011. *The Crimes of Elagabalus*. London.
- Korpela J. 2015. *Länsimaisen Yhteiskunnan Juurilla*. Tallinna.
- MacMullen R. 1982. *Paganism in the Roman Empire*. London.
- Mattingly H. – E. Sydenham 1968. *Elagabalus*. RIC IV.2: 23–27. London.
- 1968. *Uranius Antoninus*. RIC IV.3: 203–204. London.
- Mustakallio K. 2008. *Uskonto ja yhteisö antiikin Roomassa*. Helsinki.
- Ragette F. 1980. *Baalbek*. Great Britain.
- Riikonen H.K. 1998. *Keisari satiirikkona ja muita tutkimuksia Euroopan kulttuuriperinnöstä*. Vammala.
- Rives J. 2007. *Religion in the Roman Empire*. Singapore.
- C. Rowan 2012. *Under Divine Auspices: Divine Ideology and the Visualisation of Imperial Power in the Severan Period*. Cambridge.
- Sordi M. 1983. *The Christians and the Roman Empire*. Great Britain.

Syme sir R. 1968. *Ammianus and the Historia Augusta*. Oxford.

– 1971. *The Historia Augusta, A call of Clarity*. Bonn.

Wilkinson T. 2005. *The Thames & Hudson dictionary of ancient Egypt*. London